

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο Νικολό Μακιαβέλλι δεν είναι ο συγγραφέας μόνο του *Ηγεμόνα*: στα πολιτικά του έργα περιλαμβάνονται οι *Διατριβές πάνω στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου*, η *Τέχνη του Πολέμου* και οι *Φλωρεντινές Ιστορίες*. Σ' αυτά αποκαλύπτονται πτυχές της σκέψης του που δεν απαντώνται στον *Ηγεμόνα* ενώ συγχρόνως δείχνουν την εξέλιξή της. Ο Παναγιώτης Κονδύλης ήξερε καλά τη σημασία αυτών των κειμένων κι έτσι, στη μακρινή δεκαετία του 1970, ανέλαβε τη δύσκολη αποστολή της μετάφρασης εκτενών αποσπασμάτων τους στα ελληνικά.

Ωστόσο, πενήντα περίπου χρόνια μετά, το γούστο τόσο του καλλιεργημένου κοινού όσο και των διαρκώς αυξανόμενων μελετητών της πρώιμης ευρωπαϊκής ιστορίας στη χώρα μας έχει αλλάξει: απαιτεί να έχει στη διάθεσή του ολόκληρα τα κείμενα κι όχι αποσπάσματα. Στα χρόνια αυτά άλλαξε επίσης η ελληνική γλώσσα: το 1970, η μαχόμενη δημοτική δεν ανεχόταν συμβιβασμούς με τον αντίπαλο. Μετά τη νίκη της όμως έγινε λιγότερο άκαμπτη, περισσότερο ανεκτική, πιο φιλόξενη για στοιχεία που δεν είναι φυσικά της παιδιά. Έτσι η εξαιρετική δουλειά του Π. Κονδύλη ξενίζει κάπως το γλωσσικό αισθητήριο του σημερινού αναγνώστη.

Εκκινώντας απ' αυτές τις σκέψεις, ανέλαβα πριν από τρία χρόνια τη μετάφραση του τελευταίου μείζονος έργου του Μακιαβέλλι. Παραδίδω σήμερα το προϊόν της δουλειάς μου συνοδευμένο από σημειώσεις, που ελπίζω πως ο αναγνώστης δεν θα βρει σχολαστικές ούτε υπερβολικά πολλές. Συντάσσοντάς τες, είχα κατά νου τρεις στόχους: πρώτον, να προσφέρω πληροφορίες για πρόσωπα, γεγονότα και τοπωνύμια χωρίς τις οποίες ένα κείμενο γραμμένο για Ιταλούς των αρχών του 16ου αιώνα θα ήταν σχεδόν ακατανόητο για Έλληνες του 21ου. Ο δεύτερος στόχος ήταν να καταστήσω σαφείς ορισμένες μεταφραστικές επιλογές μου. Ο τρόπος που συνήθως επιλέγω σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι να παραθέσω το πρωτότυπο κείμενο ώστε αυτός που διαβάσει να ξέρει τι μεταφράζω με τι. Σε σπάνιες περιπτώσεις εξηγώ την επιλογή μου ή προτείνω εναλλακτικές αποδόσεις. Τέλος, η τρίτη μέριμνα ήταν να υποδείξω αλλού τη σταθερότητα κι αλλού την εξέλιξη της σκέψης

του Μακιαβέλλι, κι αυτό το έκανα απλώς παραπέμποντας τις περισσότερες φορές σε συγκρίσιμα χωρία του *Ηγεμόνα*, των *Διατριβών* και, ενίοτε, της *Τέχνης του Πολέμου*.

Στο τέλος του τόμου υπάρχει ο κατάλογος των μελετών που πιο συχνά μνημονεύονται στην εισαγωγή και τις σημειώσεις, index των ονομάτων των αναφερόμενων στο κείμενο προσώπων, γλωσσάρι όρων, συνοπτικά γενεαλογικά δένδρα των Μεδίκων, των Ανδεγαυών της Νάπολης και της δυναστείας των Αραγωνέζων, καθώς και χάρτες της Ιταλίας και του φλωρεντινού κράτους. Ευελπιστώ πως το apparatus αυτό όπως και η εισαγωγή θα διευκολύνουν την πρόσληψη του τελευταίου έργου ενός από τους σημαντικότερους πολιτικούς στοχαστές της πρώιμης νεωτερικότητας.

Πολλά ήταν τα πρόσωπα που βοήθησαν τη δουλειά μου. Οι φοιτήτριες και οι φοιτητές του Ιονίου Πανεπιστημίου που παρακολούθησαν το μάθημα της Νεώτερης Πολιτικής Σκέψης εμπλούτισαν τους προβληματισμούς μου με τις παρατηρήσεις τους. Ο κ. Αλέξανδρος Γκιζέλης μου χάρισε αφειδώς τις γνώσεις και τον χρόνο του σε πολλές συζητήσεις που είχαμε. Ο κ. Μιχάλης Παγκράτης και ο κ. Περικλής Ντάλτας διάβασαν μέρη του μεταφράσματος κι έκαναν πολύτιμες παρατηρήσεις. Χάρη στη γενναιόδωρη φιλοξενία της φίλης Atalante Bouboulis, μπόρεσα να μείνω για μεγάλα διαστήματα στην Ιταλία και να μελετήσω στις φιλόξενες βιβλιοθήκες της. Επίσης, αν ο κ. Κώστας Λιβιεράτος δεν είχε την τόλμη να αναλάβει, σε δύσκολους καιρούς, την έκδοση ενός βιβλίου που δεν προορίζεται για μπεστ σέλερ, δεν θα έβρισκα το κουράγιο να φτάσω στο τέρμα. Η επιμέλεια και οι διορθώσεις της κας Δήμητρας Τουλάτου απάλλαξαν το κείμενο από άφθονα λάθη. Τέλος, η σύζυγός μου Ελίνα Νταή δεν έπαψε να με ενθαρρύνει στις δύσκολες στροφές, να διαβάζει τα χειρόγραφα και, με κομψότητα, να κάνει παρατηρήσεις χωρίς τις οποίες το τελικό κείμενο θα ήταν πολύ χειρότερο απ' αυτό που, με πλήρη επίγνωση των αδυναμιών του, παραδίδω. Ευχαριστώ θερμά όλες και όλους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Μάιο του 1525, τρεις μόνο μήνες μετά τη μάχη που άνοιξε τον δρόμο για την επικράτηση των αυτοκρατορικών στρατευμάτων στην Ιταλία (Παβία, 24 Φεβρουαρίου 1525), ο Νικολό Μακιαβέλλι (1469-1527) πήγε στη Ρώμη και παρέδωσε στον πάπα Κλήμη Ζ' (1478-1534) το χειρόγραφο των *Φλωρεντινών Ιστοριών* που του είχε παραγγείλει πριν από την εκλογή του, όταν ήταν ακόμη καρδινάλιος και λεγόταν Τζούλιο. Ο συγγραφέας είχε ήδη πίσω του πλούσιο έργο¹ και μια δεκαπενταετή σχεδόν θητεία ως γραμματέας πολιτειακών οργάνων της Φλωρεντίας που χειρίζονταν διπλωματικές και πολεμικές υποθέσεις. Η θητεία του είχε αρχίσει το 1498, αμέσως μετά την πτώση του Τζιρόλαμο Σαβοναρόλα, και είχε διακοπεί απότομα το 1512. Τον Σεπτέμβριο της χρονιάς εκείνης επέστρεψαν στην πόλη οι Μέδικοι, που είχαν απομακρυνθεί το 1494 αφού είχαν διοικήσει ουσιαστικά την πόλη επί εξήντα χρόνια.² Ο Μακιαβέλλι έχασε τη θέση του τον Νοέμβριο,³ εν συνεχεία δε κατηγορήθηκε ότι συμμετείχε σε συνωμο-

1. Είχε ολοκληρώσει τον *Ηγεμόνα*, τις *Διατριβές πάνω στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου* και την *Τέχνη του Πολέμου*. Εξ αυτών, η *Τέχνη* είχε τυπωθεί στη Φλωρεντία τον Αύγουστο του 1521 ενώ τα άλλα κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφα. Είχε επίσης γράψει ποιήματα καθώς και δύο θεατρικά έργα, τον *Μανδραγόρα* και την *Κλίτσια*. Είχε, τέλος, ολοκληρώσει τον *Βίο του Καστρούτσο Καστρακάνι*, που είχε δει ως δείγμα ιστοριογραφικής δουλειάς ο καρδινάλιος Giulio πριν του αναθέσει τη συγγραφή των *Φλωρεντινών Ιστοριών*.

2. Κόζιμο ο Πρεσβύτερος ο οποίος άσκησε αυτή την ιδιότυπη εξουσία από το 1434 ως τον θάνατό του, το 1464. Τον διαδέχθηκε ο γιος του Piero (1416-1469), αυτόν δε ο γιος του Lorenzo ο επονομασθείς Μεγαλοπρεπής. Όταν πέθανε ο Lorenzo το 1492, ο πρωτότοκος γιος του Piero (1472-1503) άσκησε για λίγο τις αρμοδιότητες του πατέρα του, αλλά ο τρόπος που χειρίστηκε τις σχέσεις της πόλης με τον Γάλλο βασιλιά Κάρολο Η', ο οποίος το 1494 είχε εισβάλει στην Ιταλία, αποτέλεσε την κύρια αιτία για την οποία οι ολιγαρχικοί που είχαν στηρίξει τα προηγούμενα χρόνια το μεδίκαιο καθεστώς τον έδιωξαν. Το 1512 είχαν μείνει δύο γιοι του Μεγαλοπρεπούς, ο Giovanni και ο Giuliano (μετέπειτα δούκας του Nemours), και ο Giulio, νομιμοποιημένος γιος ενός άλλου Giuliano, του δολοφονημένου αδελφού του Μεγαλοπρεπούς.

3. Ridolfi, σ. 211.

σία εναντίον του νέου καθεστώτος. Ακολούθησε φυλάκιση που διήρκεσε ως την άνοιξη του επόμενου έτους, οπότε και αποφυλακίστηκε λόγω της αμνηστίας που δόθηκε όταν ο Τζοβάνι των Μεδίκων εξελέγη πάπας.⁴ Λίγο αργότερα αποσύρθηκε στο Σαντ' Αντρέα ιν Περκουσίνα, στους νότιους λόφους, λίγα μόνο χιλιόμετρα μακριά από την πόλη, όπου η οικογένειά του, παλιά μεν αλλά όχι εύπορη,⁵ είχε μια μικρή ιδιοκτησία.⁶

Στο Σαντ' Αντρέα ο συγγραφέας περνούσε τη μέρα του κανονίζοντας τα του κτήματος με τους χωρικούς, μελετώντας τη συμπεριφορά των ζώων,⁷ παίζοντας χαρτιά στην ταβέρνα και συζητώντας με τους ταξιδιώτες που πήγαιναν ή έρχονταν από τη Φλωρεντία. Κάθε απόγευμα όμως, όταν επέστρεφε στο σπίτι, έβγαζε τα καθημερινά ρούχα, έβαζε τα καλά του κι άρχιζε να συζητά με τα μεγάλα πνεύματα της αρχαιότητας, να διαβάσει δηλαδή τον Τίτο Λίβιο, τον Σαλούστιο, τον Πλούταρχο, τον Κικέρωνα, τον Αριστοτέλη κ.ά. Προϊόν αυτών των συζητήσεων ήταν ο *Ηγεμόνας*, η συγγραφή του οποίου φαίνεται πως είχε ολοκληρωθεί τον Δεκέμβριο 1513⁸ – και, σύμφωνα με μια άποψη, ένα τμήμα των *Διατριβών πάνω στην πρώτη δεκάδα του Τίτου Λίβιου*.⁹

Ωστόσο, ο «πάλαι ποτέ γραμματέας» δεν έπαψε να επιδιώκει να κερδίσει ένα αξίωμα από τους Μεδίκους, γιατί, όπως έλεγε, μόνο αυτό «το επάγγελμα είχε μάθει».¹⁰ Προς τούτο αφιέρωσε τον *Ηγεμόνα* αρχικά στον Τζουλιάνο και μετά στον εγγονό τού Μεγαλοπρεπούς, τον Λορέντσο ντι Πιέρο, χωρίς όμως αποτέλεσμα.

Ό,τι όμως δεν κατόρθωσε ένα από τα περιφημότερα έργα της νεότερης

4. Στο ίδιο, σ. 219.

5. Όπως σημειώνει ο Federico Chabod, η *Maclavelorum familia* μνημονεύεται ήδη από τον 13ο αιώνα μεταξύ εκείνων της παράταξης των Γουέλφων, ενώ στους επόμενους δύο αιώνες έδωσε αρκετούς Σημαιοφόρους κι αξιωματούχους στην πόλη. Η οικονομική της κατάσταση ωστόσο δεν συμβάδιζε με την αρχαιότητά της (Chabod, σ. 197).

6. Σ' αυτήν περιλαμβάνονταν ένα οικοδόμημα που χρησιμοποιούνταν ως πανδοχείο κι ένα άλλο στο οποίο κατοικούσε ο Μακιαβέλλι. Αμφότερα βρίσκονταν –κι εξακολουθούν να βρίσκονται ως σήμερα– πάνω στον δρόμο που οδηγεί στο San Casciano. Βλ. Emanuele Repetti, *Dizionario Geografico, fisico, storico della Toscana*, τόμ. 4, Φλωρεντία 1841, σ. 99, col. 2.

7. Arbel, σ. 69.

8. Επιστολή του Μακιαβέλλι στον Fr. Vettori, 10 Δεκεμβρίου 1513 (*Lettere*, σ. 304).

9. Η άποψη αυτή, στηριγμένη σε μνεία των *Διατριβών* που υπάρχει στον *Ηγεμόνα* είχε υποστηριχθεί στο παρελθόν αλλά σήμερα έχει απορριφθεί. Γίνεται δεκτό πως η εν λόγω αναφορά του *Ηγεμόνα* αποτελεί ύστερη προσθήκη στο κείμενο και ότι οι *Διατριβές* άρχισαν να συντάσσονται μετά την ολοκλήρωση του *Ηγεμόνα*. Βλ. Black, σ. 131-134.

10. Επιστολή της 9ης Απριλίου 1513 στον Fr. Vettori, την οποία υπογράφει ως *quondam Secretarius* και όπου του εξηγεί ότι «μη ξέροντας ούτε για το εμπόριο του μεταξιού ούτε του μαλλιού, ούτε για κέρδη ούτε για ζημιές, το μόνο που μπορώ να κάνω είναι να μιλώ για το κράτος». *Lettere*, σ. 239-240.

πολιτικής σκέψης, το κατάφερε ο λιγότερο γνωστός αλλά, στο πεδίο του, εξίσου σημαντικός *Μανδραγόρας*: ο αρχηγός του οίκου των Μεδίκων, ο πάπας Λέων Ι΄, διάβασε την αριστουργηματική αυτή κωμωδία, την εκτίμησε, ως φαίνεται, όσο της άξιζε κι αποφάσισε να άρει την απομόνωση στην οποία είχε καταδικαστεί ο συντάκτης της.¹¹ Οι φλωρεντινές αρχές άρχισαν να του αναθέτουν και πάλι εργασίες κι αποστολές, ενώ τον Μάρτιο του 1520 συναντήθηκε με τον καρδινάλιο Τζούλιο. Την προηγούμενη χρονιά είχε πεθάνει ο Λορέντσο ντι Πιέρο κι ο καρδινάλιος είχε αναγκαστεί να επιστρέψει από τη Ρώμη στην πόλη για να επιβλέπει τις υποθέσεις της. Τη συνάντηση, για την οποία δεν γνωρίζουμε τίποτε,¹² ακολούθησε η ανάθεση της συγγραφής ενός υπομνήματος για το πώς έπρεπε να αναμορφωθεί το πολίτευμα της Φλωρεντίας.¹³ Εκτός του υπομνήματος όμως, ο καρδινάλιος –και μετέπειτα πάπας Κλήμης Ζ΄–, που, ως προσωρινός αρχιεπίσκοπος της πόλης, προϊστάτο του πανεπιστημίου της,¹⁴ φρόντισε ώστε το *Studio fiorentino* να αναθέσει τον Σεπτέμβριο του 1520 στον Μακιαβέλλι «να γράψει το χρονικό ή αλλιώς την ιστορία των πράξεων της κυβέρνησης και της πόλης της Φλωρεντίας [ξεκινώντας] από οποιαδήποτε στιγμή του φαινόταν κατάλληλη και σε όποια γλώσσα –λατινική ή ιταλική– θεωρήσει αρμόζουσα».¹⁵ Έτσι ξεκίνησε η συγγραφή των *Φλωρεντινών Ιστοριών*, που ολοκληρώθηκε στο τέλος του 1524. Παρόμοια έργα είχαν ανατεθεί στο παρελθόν στους καγκελαρίους της πολιτείας, τον Λ. Μπρούνι, τον Πότζο Μπρατσολίνι και τον Μπαρτολομέο Σκάλα. Η αποκατάσταση του Μακιαβέλλι, που, με αυτόν τον τρόπο, εξισωνόταν με τους περίφημους καγκελαρίους της Φλωρεντίας, είχε έτσι ολοκληρωθεί.

11. Vivanti, σ. 133 και Rubinstein 1978.

12. Ridolfi, σ. 177.

13. Το ζήτημα τέθηκε γιατί εκείνη τη στιγμή δεν υπήρχαν νόμιμοι κληρονόμοι αλλά μόνο δύο νόθα παιδιά, ο Ιρρολυτο (1511-1535) και ο Alessandro (1510-1527) – ο οποίος τελικά αναγνωρίστηκε ως γιος του Λορέντσο μολονότι οι φήμες έλεγαν ότι ήταν γιος του καρδινάλιου Giulio. Μετά το 1522, όταν εκδηλώθηκε συνωμοσία εναντίον του καρδινάλιου, τα δύο παιδιά πήγαν στη Φλωρεντία και ο επίτροπός τους Silvio Passerini, επίσκοπος της Cortona, ανέλαβε εν ονόματί τους τη διακυβέρνηση της πόλης. Λίγο αργότερα ο Ιρρολυτο έγινε κληρικός, ενώ το 1527 ο Alessandro ανέλαβε τη διοίκηση της πόλης και το 1531 έγινε δούκας. Όταν φονεύθηκε από τον εξάδελφό του Lorenzaccio, η κληρονομιά της οικογένειας στον πλάγιο κλάδο, εκείνον δηλαδή που καταγόταν από τον αδελφό του Κόζιμο του Πρεσβύτερου, δούκας κι εν συνέχεια Μεγάλος Δούκας της Τοσκάνης έγινε ο Κόζιμο Α΄, γιος της Caterina Sforza και του Giovanni delle Bande Nere, περίφημου κοντοτιέρου που είχε υπηρετήσει τον Λέοντα Ι΄.

14. Black, σ. 242 και Villari, τόμ. 4, σ. 144.

15. Φίλοι του Μακιαβέλλι προσπαθούσαν από καιρό να πείσουν τον πάπα και τον καρδινάλιο να πάρει τη σχετική απόφαση. Βλ. την επιστολή του Battista della Palla στον συγγραφέα (26 Απριλίου 1520), *Lettere*, σ. 387-390.

Χειρόγραφο παράδοση – Εκδόσεις του κειμένου

Το χειρόγραφο που ο συγγραφέας παρέδωσε στον παραγγελιοδότη δεν έχει σωθεί.¹⁶ Το κείμενο που εμείς γνωρίζουμε βασίζεται σε τέσσερα άλλα χειρόγραφα –τα Α, Β, C και D σύμφωνα με τις ονομασίες που δίνουν οι τελευταίοι εκδότες του κειμένου– τα οποία δεν προέρχονται από το χέρι του Μακιαβέλλι,¹⁷ καθώς και δύο έντυπες εκδόσεις, την princeps που έγινε στη Ρώμη από τον Antonio Blado με ημερομηνία 25 Μαρτίου 1532 (b) και την κατά δύο μόλις μέρες μεταγενέστερη της Φλωρεντίας από τον Bernardo Giunti (g). Η δεύτερη προέρχεται από το χειρόγραφο Β το οποίο, προφανώς ενόψει της έκδοσης, υπέστη ορατές διορθώσεις (B2) ενώ η πρώτη από ένα χαμένο χειρόγραφο «ε» από το οποίο φαίνεται να προέρχεται και το ημιτελές Α.

Οι μάρτυρες αυτοί χωρίζονται από την κριτική¹⁸ σε δύο «οικογένειες» προερχόμενες από τα χαμένα χειρόγραφα Χ και Υ που με τη σειρά τους κατάγονται απευθείας από το αρχέτυπο. Στην οικογένεια του Χ ανήκουν τα D, Β και η g ενώ σ' εκείνη του Υ, το C, το «ε» από το οποίο κατάγονται η b και το Α, καθώς κι ένα άλλο χαμένο χειρόγραφο «θ» που πρέπει να χρησιμοποιήθηκε για τη διόρθωση των τελευταίων κεφαλαίων του Β και της g.¹⁹

Η τελευταία έκδοση των *Φλωρεντινών Ιστοριών* θεωρεί την οικογένεια Χ πιο αξιόπιστη από την Υ. Πράγματι η εν λόγω ομάδα μαρτύρων περιλαμβάνει το μοναδικό χρονολογίσιμο χειρόγραφο, το D, το οποίο επιπλέον προέρχεται από κύκλο που είχε σχέση με τον Μακιαβέλλι,²⁰ καθώς και το χειρόγραφο Β/B2

16. Η κριτική έχει εντοπίσει μόνο δεκαπέντε μικρά αποσπάσματα του έργου που αποτελούν αυτόγραφα. Βλ. Carli, Levi και Marchand. Τα αυτόγραφα έχουν επανεκδοθεί από τους Montevercchi – Varotti: βλ. *Opere Storiche*, τόμ. 2, σ. 789-903.

17. Τα χειρόγραφα είναι: Α=Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. XLIV 37. Το χειρόγραφο αυτό είναι ημιτελές και φτάνει ως τα μέσα του τέταρτου από τα οκτώ βιβλία του έργου. Β=Biblioteca Medicea Laurenziana, Med. Palat. 163, C=Biblioteca Medicea Laurenziana, Plut. XLIV 34 και D=Biblioteca Nazionale Centrale (της Φλωρεντίας), Magl. II III 64. Το ότι κανένα από τα χειρόγραφα δεν είναι αυτό που ο Μακιαβέλλι προσέφερε στον Κλήμη Ζ' προκύπτει από το ότι όλα έχουν κενά που σημειώνονται με στιγμές (...), πράγμα απίθανο για χειρόγραφο με παραλήπτη τον πάπα, καθώς και από το γεγονός ότι τα επιμέρους βιβλία φέρουν αφιερώσεις προς τον παραγγελιοδότη, αποκαλώντας τον όμως άλλοτε «πάπα Κλήμη» κι άλλοτε «καρδινάλιο Ιούλιο». Βλ. «Nota ai testi», σ. civ.

18. Η πρώτη κριτική έκδοση των *Φλ. Ιστ.* στον 20ό αιώνα έγινε από τον P. Carli το 1927 (βλ. Carli 1927). Η έκδοση των πρώτων τριών βιβλίων από τον V. Fiorini συνοδεύτηκε από εκτενή σχόλια για τις πηγές του συγγραφέα (βλ. Fiorini 1894). Επίσης οι *Φλ. Ιστ.* περιλαμβάνονται στην έκδοση των απάντων του Μακιαβέλλι που έχει επιμεληθεί ο M. Martelli (βλ. *Tutte le opere*).

19. Η υπόθεση αυτή εξηγεί ότι οι διαφορές ανάμεσα στα Β και g αφενός και τα Α, C και b αφετέρου μειώνονται πολύ στα κεφάλαια VII και VIII. Βλ. «Nota ai testi», σ. lxxviii.

20. Το χειρόγραφο αυτό προέρχεται από το χέρι του γνωστού Φλωρεντινού γραφέα

το οποίο, όπως ήδη είπαμε, υπέστη κριτική επεξεργασία ενόψει της φλωρεντινής έκδοσης του 1532. Έτσι η έκδοση των Montevercchi – Varotti, την οποία κυρίως ακολουθεί η παρούσα μετάφραση, βασίζεται στο D το οποίο διορθώνει στις περιπτώσεις προφανούς λάθους (λ.χ. σε τοπωνύμια) ή όταν η lectio του D δεν επιβεβαιώνεται από το B και τους υπόλοιπους μάρτυρες. Από την οικογένεια X, δηλαδή ουσιαστικά από τον συνδυασμό B και D, η έκδοση απομακρύνεται όταν υπάρχει προφανές λάθος, όταν είναι σαφές ότι υπάρχει lectio faciliior και όταν είναι εύκολο να διαπιστωθεί ο μηχανισμός ενός σφάλματος έστω κι αν το κείμενο, στην ημαρτημένη μορφή του, βγάζει κάποιο νόημα.²¹

Οι εκδόσεις του κειμένου δίνουν μια ιδέα για την υποδοχή και τη δημοφιλία του. Μετά την editio princeps, ακολούθησαν τον 16ο αιώνα άλλες 20, αριθμός που αντιστοιχεί στο 10% του συνόλου των εκδόσεων των μακιαβελλιανών έργων. Το ποσοστό έπεσε στους επόμενους δύο αιώνες²² για να ανέβει στο 15% τον 19ο, ενώ το 1868 οι *Φλωρεντινές Ιστορίες* άρχισαν να διδάσκονται στα ιταλικά σχολεία.²³

Περιεχόμενα του έργου και μέθοδος συγγραφής

Το έργο περιλαμβάνει γενικό πρόλογο και οκτώ βιβλία. Το πρώτο εξ αυτών δεν αναφέρεται στη Φλωρεντία· πραγματεύεται την ιστορία της Ιταλίας από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ως το τέλος του 15ου αιώνα. Ο Μακιαβέλλι θεωρούσε ότι η μοίρα της Φλωρεντίας δεν μπορούσε να κατανοηθεί ανεξάρτητα από εκείνη της Ιταλίας – πόσο μάλλον που στον παπικό θρόνο βρισκόταν ένας Μέδικος.²⁴ Τα υπόλοιπα βιβλία μπορούν να χωρι-

Ludovico Buonaccorsi και είχε αποδέκτη τον Paolo Vettori, αδελφό του στενού φίλου του Μακιαβέλλι Francesco. Ο Paolo Vettori πέθανε τον Μάρτιο του 1526. Επομένως το χειρόγραφο είχε γραφτεί μεταξύ του Μαΐου 1525 και του Μαρτίου 1526.

21. Όσον αφορά τη μορφολογία και τη γραφή, η έκδοση ακολουθεί τα γενικά κριτήρια της Εθνικής Έκδοσης των έργων του Μακιαβέλλι: π.χ. το σύμπλεγμα των γραμμμάτων *pr* γράφεται πάντα -*tt* όπως στη λέξη *città* (αντί *ciptà*) κ.λπ. Ωστόσο αυτές οι επιλογές δεν αφήνουν ίχνη στην ελληνική μετάφραση. Βλ. Montevercchi – Varotti, σ. *cvi* και *cxiii*.

22. Μόνο 5 σε σύνολο 103 τον 17ο και επίσης 5 αλλά σε σύνολο 173 τον 18ο. Στους αριθμούς που συγκεντρώνουν το σύνολο των εκδόσεων, περιλαμβάνονται και οι εκδόσεις των Απάντων του Μακιαβέλλι.

23. Τα στοιχεία έχουν αντληθεί από το Sergio Bertelli – Paolo Innocenti, *Bibliografia machiavelliana*, Βερόνα 1979.

24. Υπήρξε διαμάχη μεταξύ των F. Gilbert και Dionisotti για το αν το πρώτο βιβλίο συντάχθηκε πριν ή μετά τα υπόλοιπα (F. Gilbert, «Introduzione alle “Istorie Fiorentine”», στο *Niccolò Machiavelli e la vita culturale del suo tempo*, Μπολόνια 1964, σ. 230-240·

στούν σε δύο μέρη· το δεύτερο και το τρίτο είναι αφιερωμένα στην περίοδο 1250-1414 και ασχολούνται με τις εσωτερικές συγκρούσεις της πόλης, ενώ από το τέταρτο ως το όγδοο, το tempo επιβραδύνεται και καλύπτονται εβδομήντα οκτώ μόλις χρόνια, ως το 1492, χρονιά που πέθανε ο Λορέντσο ο Μεγαλοπρεπής.

Τα βιβλία II και III, γράφει ο ίδιος ο Μακιαβέλλι, δεν ήταν μέρος του αρχικού σχεδίου αλλά προστέθηκαν όταν διαπίστωσε πως στα έργα των προκατόχων του δεν είχε δοθεί ο απαιτούμενος χώρος στις εσωτερικές συγκρούσεις της πόλης. Έτσι το δεύτερο βιβλίο, έπειτα από μια σύντομη αναφορά, μεταξύ άλλων, στις απαρχές της πόλης και τα χρόνια των βαρβαρικών επιδρομών, συνεχίζει με την πρώτη σημαντική φλωρεντινή σύγκρουση, αυτήν ανάμεσα στις αριστοκρατικές οικογένειες Μπουοντελμόντι και Ουμπέρτι. Την εποχή εκείνη –μέσα του 13ου αιώνα– οι πολιτικοί θεσμοί ήταν αδύναμοι και η πόλη έγινε θέατρο βίαιων συγκρούσεων ανάμεσα στις δύο ισχυρές οικογένειες. Η διαμάχη αυτή, εκτός από τη βία, έχει ένα άλλο χαρακτηριστικό που συνόδευσε όλες σχεδόν τις φλωρεντινές συγκρούσεις σ' εκείνη την προεθνική εποχή: διασταυρώθηκε με διαφορές στο εξωτερικό – εν προκειμένω τις διαμάχες ανάμεσα σε Γουέλφους και Γιβελίνους, τους υποστηρικτές δηλαδή του πάπα κι εκείνους του αυτοκράτορα αντιστοίχως.

Ο Μακιαβέλλι συνδέει την πρώτη προσπάθεια δημιουργίας ισχυρών ρεπουμπλικανικών θεσμών με μια απόπειρα συμφιλίωσης Γουέλφων και Γιβελίνων της Φλωρεντίας αμέσως μετά τον θάνατο του ηγέτη των Γιβελίνων της Ιταλίας, του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β', αποδίδει δε την πρωτοβουλία όχι στις αριστοκρατικές οικογένειες αλλά στα μεσαία στρώματα. Ρεπουμπλικανικό πολίτευμα και «λαός» λοιπόν συσχετίζονται, ωστόσο, όπως θα δούμε παρακάτω, ο ρεπουμπλικανισμός του Μακιαβέλλι δεν ταυτίζεται με την επικράτηση του «λαού».

Οι θεσμοί του λεγόμενου «πρώτου λαϊκού καθεστώτος» δεν στάθηκαν ικανοί να αποτρέψουν την επανάληψη των συγκρούσεων: Γουέλφοι και Γιβελίνοι πολέμησαν ξανά μεταξύ τους πριν επικρατήσουν οριστικά οι πρώτοι – οι οποίοι στη συνέχεια χωρίστηκαν σε Μαύρους και Λευκούς. Η μεταξύ τους διαμάχη είναι η δεύτερη μεγάλη φλωρεντινή σύγκρουση που αφηγείται το εν λόγω βιβλίο. Είχε προηγηθεί όμως, το 1293, το «δεύτερο λαϊκό καθεστώς» που είχε εισαγάγει σειρά μέτρων εναντίον των ακραίων στοιχείων

Dionisotti, ιδίως σ. 383-391. Αργότερα ο M. Martelli επανήλθε υποστηρίζοντας ότι το πρώτο βιβλίο έχει γραφτεί –τουλάχιστον σε μια πρώτη μορφή– γύρω στα 1505-1506, όταν ο Μακιαβέλλι έγραφε μια ιστορία της Φλωρεντίας από το 1434 κι έπειτα, περίοδος που στις *Φλ. Ιστ.* ξεκινά από το πέμπτο βιβλίο. Αργότερα, σύμφωνα πάντα με την υπόθεση του Martelli, ο συγγραφέας προσέθεσε στο ήδη υπάρχον κείμενο τα βιβλία II έως IV (Martelli, σ. 235-246).

της αριστοκρατίας, χάρη στα οποία η βιαιότητα των συγκρούσεων άρχισε να υποχωρεί και ο ανταγωνισμός να εκφράζεται περισσότερο μέσα από τους πολιτικούς θεσμούς.

Το άλλο χαρακτηριστικό των συγκρούσεων ωστόσο, δηλαδή η αναζήτηση στηριγμάτων εκτός Φλωρεντίας που συνδέει τα εσωτερικά με τα εξωτερικά γεγονότα, παρέμεινε. Έτσι ο Μακιαβέλλι παρακολουθεί τις εξελίξεις στην ιταλική χερσόνησο και δη την κάθοδο του Καρόλου Ανδεγαυού, αδελφού του Γάλλου βασιλιά, έπειτα από πρόσκληση του πάπα. Ο Κάρολος και οι Ανδεγαυοί διάδοχοί του κατέκτησαν το βασίλειο της Νάπολης, εκδίωξαν τους Νορμανδούς, νίκησαν τους απογόνους του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' ενώ ταυτόχρονα ηγήθηκαν των Γουέλφων της Ιταλίας κι ανέπτυξαν στενές σχέσεις με την κατεχοχήν γουέλφα πόλη της Τοσκάνης, δηλαδή τη Φλωρεντία – η οποία δύο φορές τους εκχώρησε την ελευθερία της προκειμένου ν' αντιμετωπίσει εξωτερικούς αντιπάλους.

Πρόσωπο του περιβάλλοντος των Ανδεγαυών ήταν και ο τρίτος ηγεμόνας της πόλης, ο δούκας των Αθηνών Βάλτερ, τον οποίο οι Φλωρεντινοί είχαν κάνει αρχηγό του στρατού τους για να διεξαγάγει τον πόλεμο εναντίον της Λούκα. Ο δούκας, με την υποστήριξη των αριστοκρατών και των πληθυσμιακών στρωμάτων, κατόρθωσε να γίνει άρχοντας της πόλης για λίγους μήνες. Άσκησε όμως την εξουσία με τυραννικό τρόπο κι εκδιώχθηκε. Με το επεισόδιο του Βάλτερ κλείνει το δεύτερο βιβλίο.

Κεντρικό ζήτημα του τρίτου βιβλίου είναι μια άλλη σύγκρουση, αυτή ανάμεσα στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα –μικροτεχνίτες και μη συντεχνιασμένους εργάτες– και την εύπορη εμπορική τάξη, μια σύγκρουση ανάμεσα σε μερίδες αυτού που ο Μακιαβέλλι αποκαλεί «λαό». Οι πληβείοι κατέκτησαν την εξουσία τον Ιούνιο του 1378, δύο μήνες αργότερα όμως ο ηγέτης τους και Σημαιοφόρος της Δικαιοσύνης Μικέλε ντι Λάντο αναγκάστηκε να καταστείλει την εξέγερση ακραίων ομάδων. Το καθεστώς υποχώρησε προς μετριοπαθέστερες θέσεις, ωστόσο δεν μακροημέρευσε· το 1381 οι πληβείοι ανατράπηκαν και στην εξουσία επανήλθαν οι ισχυρές εμπορικές οικογένειες. Σύντομα όμως άρχισε διαμάχη ανάμεσα στις περισσότερο επιφανείς εξ αυτών, τους Άλμπιτσι αφενός και τους Αλμπέρτι με τους φίλους τους Ρίτσι αφετέρου. επικράτησαν οι Άλμπιτσι, αλλά ο αντιλαϊκός χαρακτήρας του καθεστώτος έκανε τους ηγέτες του να φοβούνται όσους είχαν τη φήμη πως απολάμβαναν την εύνοια των λαϊκών στρωμάτων, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Μέδικοι. Το βιβλίο κλείνει με αναφορές στους εξωτερικούς πολέμους, χάρη στους οποίους η Φλωρεντία κατέκτησε αρκετές πόλεις της Τοσκάνης, από τις οποίες η πιο σημαντική ήταν η Πίζα.

Στο δεύτερο τμήμα του κυρίως σώματος του έργου (βιβλία IV-VIII), ο ρυθμός της αφήγησης, όπως ήδη είπαμε, επιβραδύνεται. Το τέταρτο βιβλίο

καλύπτει μόνο είκοσι χρόνια, από το 1414 ως το 1434. Εξαρχής εμφανίζονται νέα πρόσωπα· δύο απ' αυτά είναι ο Τζοβάνι ντι Μπίτσι των Μεδίκων και ο Φιλίπο-Μαρία Βισκόντι. Ο πρώτος απέκτησε πλούτο, φήμη και αρκετά μεγάλη επιρροή στην πολιτική ζωή της πόλης, χωρίς όμως ποτέ να διεκδικήσει τίποτε περισσότερο απ' ό,τι η ίδια η πόλη του προσέφερε. Λίγο πριν πεθάνει μάλιστα, συνέστησε στους γιους του Κόζιμο και Λορέντσο να τον μμηθούν στη μετριοπάθεια και τον σεβασμό στον ισοκεφαλισμό ανάμεσα στα μέλη της φλωρεντινής ελίτ.

Ο δεύτερος, αφού ανασυγκρότησε το μιλανέζικο κράτος, ενεπλάκη σε μια σειρά πολέμων που συνεχίζονταν όταν πέθανε το 1447. Στο εν λόγω βιβλίο αναφέρεται η σύγκρουσή του με τη Φλωρεντία, αποτέλεσμα της επιθυμίας του να επεκταθεί στη Ρομάνια. Οι πόλεμοι, στους οποίους χρησιμοποιούνταν μισθοφόροι, είχαν αρχίσει να γίνονται δαπανηροί και να προκαλούν την επιβολή βαριάς φορολογίας, πράγμα που με τη σειρά του γεννούσε δυσарέσκεια κι έκανε δύσκολη την πολιτική τους διαχείριση. Το αυξημένο κόστος και η ανάγκη άμεσης αντιμετώπισης των δαπανών δημιούργουσε πρόσθετο πρόβλημα: εύποροι πολίτες παρείχαν βραχυπρόθεσμα δάνεια στην πόλη, αυξάνοντας, φυσικά, την ισχύ και το κύρος τους. Έτσι ο πόλεμος για την κατάκτηση της Λούκα, που είχε επίμονα υποστηρίξει ο Ρινάλντο ντέλι Άλμπιτσι, ανέδειξε σε μείζονα πολιτικό παράγοντα τον πρωτότοκο γιο του Τζοβάνι ντι Μπίτσι, τον Κόζιμο των Μεδίκων, που δάνεισε μεγάλα ποσά στο κράτος. Τα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου αναφέρονται στην προσπάθεια του Ρινάλντο να πείσει τους υπόλοιπους παράγοντες του καθεστώτος να εξοντώσουν τον Κόζιμο, υποστηρίζοντας ότι η ισχύς του συνιστούσε απειλή για το ρεπουμπλικανικό καθεστώς. Εκείνο που κατόρθωσε ήταν να τον εξορίσει το 1433. Σε λιγότερο από έναν χρόνο όμως, ο Κόζιμο, που δεν είχε χάσει τους οπαδούς του στην πόλη, επέστρεψε κι επιδεικνύοντας πολύ λιγότερη επιείκεια απ' ό,τι οι ηγέτες του προηγούμενου καθεστώτος απέναντί του, τους εξουδετέρωσε όλους.

Στο σύντομο διάστημα της εξορίας του, ο Κόζιμο είχε φιλοξενηθεί στη Βενετία, που τον είχε τιμήσει ιδιαιτέρως. Με την επιστροφή του στη Φλωρεντία, η φιλία με τους Βενετσιάνους έγινε συμμαχία – πολύτιμη για τη Γαληνοτάτη που είχε ήδη ξεκινήσει να δημιουργεί το κατά ξηράν κράτος της, πράγμα που την οδήγησε σε σειρά πολέμων εναντίον του Φιλίπο-Μαρία Βισκόντι τους οποίους ο Μακιαβέλλι αφηγείται διά μακρών.

Το πέμπτο βιβλίο, που καλύπτει μόνο έξι χρόνια (1434-1440), και το έκτο (1440-1463) αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τους πολέμους της Ιταλίας, που εξελίχθηκαν σε διάφορα μέτωπα αλλά συνδέονταν μεταξύ τους. Για τον αναγνώστη που δεν είναι εξοικειωμένος ούτε με τα πρόσωπα ούτε με τη γεωγραφία της Ιταλίας, η κατανόησή τους δεν είναι εύκολη. Αν ωστόσο

σο καταβάλλει την προσπάθεια που απαιτεί το κείμενο, θα βρει ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά της εποχής: τη γέννηση του συστήματος ισορροπίας ανάμεσα στις πέντε μεγάλες δυνάμεις της ιταλικής χερσονήσου (Βενετία, Μιλάνο, Φλωρεντία, παπικό κράτος, Νάπολη), τις σχέσεις εξωτερικών πολέμων και εσωτερικών συγκρούσεων, τις προσπάθειες ησσόνων αρχόντων να δημιουργήσουν ηγεμονίες εξαργυρώνοντας τις στρατιωτικές υπηρεσίες που προσέφεραν ως μισθοφόροι στις μείζονες δυνάμεις κι εκμεταλλεζόμενοι τον ανταγωνισμό των πέντε μεγάλων, τις πρώτες απόπειρες δημιουργίας αποτελεσματικών δημοσιονομικών συστημάτων ικανών να χρηματοδοτήσουν τον πόλεμο. Θα βρει επίσης μια από τις σημαντικές εξελίξεις της περιόδου, την αλλαγή φρουράς στο βασίλειο της Νάπολης: οι Αραγωνέζοι βασιλείς της Σικελίας διαδέχθηκαν τους Ανδεγαυούς, η διαδοχή όμως αμφισβητήθηκε από τους Γάλλους βασιλείς που έκτοτε άρχισαν να εμπλέκονται στα της χερσονήσου διεκδικώντας είτε τη Νάπολη είτε, αργότερα, το Μιλάνο, το οποίο, σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατο του Φιλίπο-Μαρία, πέρασε από τους Βισκόντι στους Σφόρτσα, αλλαγή που επίσης αμφισβήτησαν οι Γάλλοι. Για τη Φλωρεντία, οι αλλαγές αυτές σήμαναν αναπροσανατολισμό των συμμαχιών. Ο Κόζιμο είχε προσφέρει και λάβει υποστήριξη από τον Φραντσέσκο Σφόρτσα κι έτσι όταν αυτός έγινε ηγεμόνας του Μιλάνου ο Μέδικος άρχισε να απομακρύνεται από τη ρεπουμπλικανική Βενετία, που με τη σειρά της αναζήτησε στήριγμα στους Αραγωνέζους της Νάπολης. Το αποτέλεσμα ήταν πως εφεξής οι απειλές εκδηλώνονταν στα νότια σύνορα του φλωρεντινού κράτους που ήταν πιο εύκολα προσβάσιμα από τα εδάφη του βασιλείου κι όχι πια στον βορρά, όπου συνήθως χτυπούσαν οι Βισκόντι.

Το έβδομο βιβλίο ξεκινά με αναφορά στα εσωτερικά ζητήματα· επιφανείς μεδικιανοί όπως ο Λούκα Πίτι πίστεψαν ότι μπορούσαν να επιστρέψουν σε σχέσεις ισότητας με τον Κόζιμο. Αυτός ενέδωσε στα αιτήματά τους να δοθεί μεγαλύτερη ελευθερία στις εκλογές και τη δράση των θεσμοθετημένων οργάνων που, ως τότε, ποδηγετούσε. Ήξερε βεβαίως πως ο Πίτι και οι υπόλοιποι αντλούσαν την ισχύ και το κύρος τους από τον ίδιο και πως χωρίς αυτόν θα έμεναν απροστάτευτοι από τα λαϊκά στρώματα· ήθελε όμως, ενδίδοντας, αυτό να αποδειχθεί στην πράξη – όπερ και εγένετο. Μετά τον θάνατό του ωστόσο, οι μεδικιανοί, επειδή ο γιος του Πιέρο φαινόταν αδύναμος, προσπάθησαν και πάλι, συνωμοτώντας, να επαναφέρουν την ισότητα ανάμεσα στα μέλη της ελίτ. Λογάριασαν όμως χωρίς να λάβουν υπ' όψιν την αποφασιστικότητα του Πιέρο, που δεν δίστασε να φέρει ένοπλα σώματα αγροτών στην πόλη προκειμένου να επικρατήσει. Λίγο αργότερα ωστόσο πέθανε αφήνοντας πίσω δύο γιους. Ο πρωτότοκος, ο Λορέντσο –για τον οποίο ο πατέρας του δεν είχε βρει αντάξιά του νύφη στη Φλωρεντία και τον είχε παντρέψει με θυγατέρα της οικογένειας Ορσίνι της Ρώμης–, αναγνω-

ρίστηκε ως διάδοχος του πατέρα του από τα επιφανή μέλη της παράταξης. Μια από τις πρώτες του ενέργειες ήταν να επιτεθεί, και μάλιστα αυτοπροσώπως, εναντίον της Βολτέρα που είχε εξεγερθεί εναντίον της Φλωρεντίας επειδή προστάτευε μια εταιρεία αποτελούμενη από πολίτες της που εκμεταλλεύονταν τα ορυχεία στυπτηρίας.

Το βιβλίο τελειώνει με μια ακόμη συνωμοσία, αυτήν εναντίον του Τζοβάν Γκαλεάτσο Σφόρτσα που φονεύθηκε μέσα σε ναό από τρεις νεαρούς Μιλανέζους αριστοκράτες, γαλουχημένους από τον ουμανιστή Κόλα ντι Μοντάνο σε ρεπουμπλικανικές ιδέες.

Το επόμενο και τελευταίο συνεχίζει το μοτίβο των συνωμοσιών, αφηγούμενο την απόπειρα των Πάτσι και των Σαλβιάτι να δολοφονήσουν, πάλι μέσα σε ναό, τον Λορέντσο και τον αδελφό του Τζουλιάνο, τον πατέρα του καρδινάλιου Τζούλιο. Η συνωμοσία πέτυχε κατά το ήμισυ αφού ο Λορέντσο, παρά τα χτυπήματα που δέχθηκε, σώθηκε. Η σωτηρία του σήμανε άγρια εκδίκηση – κι η αφήγηση του Μακιαβέλλι περιλαμβάνει ακόμη και σκηνές κανιβαλισμού.

Ένα από τα θύματα του Λορέντσο ήταν ο ανιψιός του πάπα Σίξτου Δ'. Αυτό αποτέλεσε έναν από τους λόγους για τον οποίο η Ρώμη και η σύμμαχος της Νάπολη στράφηκαν εναντίον της Φλωρεντίας. Η πόλη κινδύνευσε σοβαρά και σώθηκε αφενός χάρη στη διπλωματική ικανότητα του Λορέντσο κι αφετέρου λόγω της οθωμανικής επίθεσης στο Ότραντο που ανάγκασε τα ναπολιτάνικα στρατεύματα να αποσυρθούν από την Τοσκάνη. Το βιβλίο συνεχίζει με την περίφημη ειρήνη του Λόντι, στην οποία τελικά προσχώρησαν και οι πέντε μείζονες δυνάμεις της Ιταλίας, την αφήγηση των ησόνων συγκρούσεων που ακολούθησαν κι ολοκληρώνεται με τη νεκρολογία του Λορέντσο.

Για τη συγγραφή του έργου, ο Μακιαβέλλι ακολούθησε εν πολλοίς την ουμανιστική παράδοση. Σύμφωνα μ'αυτήν, η ιστορία είναι *magistra vitae*. Ο ουμανιστής γράφει ιστορία για να διδάξει, για να παρουσιάσει παραδείγματα άξια μίμησης, προκειμένου δε να πείσει το ακροατήριό του χρησιμοποιεί την ευγλωττία. Βεβαίως δεν αγνοεί την υποχρέωση της αλήθειας· με τη λέξη αυτή όμως δεν εννοεί τα γεγονότα τα οποία καταγράφουν τα χρονικά, αλλά τη «συνολική αλήθεια», δηλαδή τα αίτια, τα κίνητρα, τους χαρακτήρες, το φόντο, τη στρατηγική. Αυτή η αντίληψη της αλήθειας ξεχώριζε την ιστορία από το χρονικό.²⁵

25. Robert Black, «Benedetto Accolti and the beginnings of humanist historiography», *English Historical Review*, 96 (1981), σ. 53.

Ο Μακιαβέλλι γράφει την ιστορία της πόλης του για να προσφέρει στον πρώτο αναγνώστη του παραδείγματα ανθρώπων που μπόρεσαν να αρθούν πάνω από τις επιδιώξεις και τις αντιλήψεις της ομάδας τους, αφιερώθηκαν στο «κοινό καλό» κι αναμόρφωσαν το πολίτευμα.²⁶ Γράφει επίσης για να του δείξει ποια κατεύθυνση πρέπει να ακολουθήσει η συνταγματική μεταρρύθμιση. Κίνητρό του δεν είναι η περιέργεια ούτε είναι έτοιμος να εκπλαγεί απ' αυτό που θα βρει στις πηγές του· ο Μακιαβέλλι ξέρει τι ψάχνει στο παρελθόν: παραδείγματα που θα τον βοηθήσουν να πείσει το ακροατήριό του. Κι αν αυτά που βρίσκει δεν είναι της απολύτου αρεσκείας του, δεν φοβάται να υπερβάλει προκειμένου να τα φέρει στα μέτρα που αυτός επιθυμεί. Για παράδειγμα, προκειμένου να ενισχύσει την άποψή του για την αναξιοπιστία των μισθοφόρων, οι οποίοι, κατ' αυτόν, δεν ήταν έτοιμοι να πεθάνουν στο πεδίο της μάχης για λογαριασμό των εργοδοτών τους, δεν διστάζει, μιλώντας για τη μάχη του Ανγκιάρι (1440), να γράψει πως, παρά την πολύωρη και σφοδρή σύγκρουση, υπήρξε μόνον ένας νεκρός –κι αυτός από ατύχημα– ενώ είναι γνωστό πως τα θύματα ξεπέρασαν τα εξακόσια.²⁷

Ως προς τη μέθοδο εργασίας, ο συγγραφέας έμεινε επίσης πιστός στις πρακτικές των ουμανιστών· για κάθε περίοδο ακολουθεί μια κύρια πηγή – την οποία συμπληρώνει, αν οι ανάγκες της επιχειρηματολογίας το επιβάλλουν, ανατρέχοντας σε κάποια επικουρική. Φυσικά το κείμενό του δεν είναι στεγνή αντιγραφή των πηγών. Όλα τα βιβλία ξεκινούν με προοίμιο στο οποίο αναπτύσσεται ένα ειδικό θέμα· στο προοίμιο του τρίτου βιβλίου, λ.χ., παρουσιάζεται η μακιαβελλιανή θεωρία των συγκρούσεων, ενώ σ' εκείνο του πέμπτου η κυκλική αντίληψη της ιστορίας. Επίσης η αφήγηση διακόπτεται από δημηγορίες σε ευθύ ή πλάγιο λόγο. Αυτές όχι μόνο του δίνουν την ευκαιρία να παρουσιάσει μια προσωπική άποψη αλλά του επιτρέπουν επίσης να παρουσιάσει ορισμένα μεγάλης σημασίας θέματα με τη μέθοδο των δισμών λόγων, κι έτσι να δώσει τη δυνατότητα στον αναγνώστη να δει το ίδιο ζήτημα από δύο, αντίθετες μεταξύ τους, απόψεις. Για παράδειγμα, οι δημηγορίες του Σημαιοφόρου της Δικαιοσύνης Λουίτζι Γκουιτσαρντίνι και του Ανώνυμου *cioπpo* κατά τη διάρκεια της πληβειακής εξέγερσης του 1378 επιτρέπουν να καταλάβουμε και τα κίνητρα των πρωταγωνιστών και τη δυναμική που οδήγησε τα πράγματα στα άκρα.

Όσον αφορά τη γλώσσα ωστόσο, ο Μακιαβέλλι εγκατέλειψε την ουμα-

26. Ο εισηγητής των Διατάξεων της Δικαιοσύνης Giano della Bella και ο πληβείος Michele di Lando είναι δύο τέτοια παραδείγματα. Βλ. Marietti 2005, σ. 131 κ.ε.

27. Michael Mallet, *Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy*, Μπάργκσλεϋ 2009 (1974), σ. 535.

νιστική παράδοση. Το κείμενο είναι γραμμένο στα φλωρεντινά αντί για τα λατινικά που κατά κανόνα προτιμούσαν οι ουμανιστές ιστορικοί. Η επιλογή έχει παρουσιαστεί ως προσπάθεια του συγγραφέα να προασπίσει τη γλώσσα της πόλης του: η αίγλη της Φλωρεντίας του προηγούμενου αιώνα είχε πια μεταφερθεί στη Ρώμη· στην παπική αυλή προτείνονταν άλλα ιδιώματα, το ίδιο δε έκανε από την πλευρά του ο Αριόστο με τον *Μαινόμενο Ρολάνδο*. Ο Μακιαβέλλι θέλησε λοιπόν να υπενθυμίσει την αξία των φλωρεντινών και να δείξει ότι η γλώσσα αυτή μπορούσε να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ευγλωττίας εξίσου καλά με τα λατινικά.²⁸

Ο «ρεπουμπλικανός» Μακιαβέλλι

Από τη δεκαετία του 1970 κι έπειτα, μετά την έκδοση του έργου του John Pocock *The Machiavellian Moment*, η συζήτηση για τον Φλωρεντινό γραμματέα, στην αγγλοσαξωνική τουλάχιστον βιβλιογραφία,²⁹ άρχισε ν' αλλάζει. Η συμβολή του Αυστραλού ιστορικού ήταν διττή· αφορούσε τόσο τη μέθοδο της μελέτης όσο και τον επαναπροσδιορισμό του νοήματος του μακιαβελλιανού corpus. Σχετικά με τη μέθοδο, ο J. Pocock, αξιοποιώντας παλιότερες ιδέες, επέμεινε στην ανάγκη τα πολιτικά κείμενα να διαβάζονται ως τμήμα του «λεξιλογίου» (vocabulary· αργότερα discourse) της εποχής τους, το οποίο φυσικά μεταβάλλεται στον χρόνο. Η ορθή κατανόησή τους, μ' άλλα λόγια, προϋποθέτει την ανασύσταση, εκ μέρους του ιστορικού, ενός ιστορικού «λεξικού» πολιτικών όρων, δηλαδή την ανάκτηση των σημασιών που οι λέξεις είχαν στο παρελθόν και οι οποίες συχνά διαφέρουν από τις σημερινές: οι λέξεις «αρετή», «ελευθερία», «λαός», π.χ., στο κείμενο των *Φλωρεντινών Ιστοριών* σημαίνουν διαφορετικά πράγματα απ' ό,τι σήμερα.

Προϋποθέτει όμως και την ένταξή τους στο πλαίσιο των γεγονότων της εποχής στην οποία γράφτηκαν. Έτσι, πριν δούμε τον Μακιαβέλλι ως τον εισηγητή της νεότερης πολιτικής επιστήμης,³⁰ τον πατέρα της νεότερης πολιτικής

28. Dionisotti, σ. 376-382.

29. Ορισμένοι μελετητές αντιθέτως –κυρίως Ιταλοί και Γάλλοι αλλά όχι μόνο– έχουν εκφράσει επιφυλάξεις για τον ρεπουμπλικανό Μακιαβέλλι. Ενδεικτικά αναφέρω: Fr. Bausi, «Machiavelli ieri e oggi», *Interpres* XXXII (2014), σ. 290-303, του ίδιου, *Machiavelli*, Ρώμη 2015· J.-Cl. Zancarini, «La révolte des Ciompi: Machiavel, ses sources et ses lecteurs», *Cahiers philosophiques* (SCEREN), 2004, σ. 9-22, John McCormick, *Machiavellian Democracy*, Κάμπριτζ 2011, Filippo del Lucchese, *The Political Philosophy of Machiavelli*, Εδιμβούργο 2015.

30. Augustin Renaudet, *Machiavel*, Παρίσι 1955 (1942).

σκέψης³¹ ή τον υπεύθυνο του χωρισμού ηθικής και πολιτικής,³² οφείλουμε, κατά τον J. Pocock, να τον δούμε ως έναν Φλωρεντινό που υπηρέτησε το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα του 1494-1512, στη συνέχεια είδε την επάνοδο των Μεδίκων στη Φλωρεντία, την αποδέσμευσή τους, με την εκλογή του Τζοβάνι στον παπικό θρόνο, από τοπικές πηγές ισχύος, καθώς επίσης τις εξελίξεις των Ιταλικών Πολέμων, ενώ, στα δύο τελευταία χρόνια της ζωής του, έζησε από κοντά, ως σύμβουλος του πάπα, τα δραματικά γεγονότα που ακολούθησαν τον θρίαμβο των αυτοκρατορικών δυνάμεων το 1525. Τα κείμενα του Μακιαβέλλι, όπως και κάθε στοχαστή, γράφτηκαν για να απαντήσουν σε άλλα κείμενα της εποχής του, να ανατρέψουν επιχειρήματα και να στρέψουν την εξέλιξη των γεγονότων προς την κατεύθυνση που αυτός επιθυμούσε. Αυτή ακριβώς η συσχέτισή τους με το ιστορικό πλαίσιο είναι που επιτρέπει να συλλάβουμε το νόημα που τους απέδιδε ο συντάκτης τους.³³

Όσον αφορά το ίδιο το νόημα των μακιαβελλιανών κειμένων, ο J. Pocock ξανάπιασε μια παράδοση που είχε εγκαινιάσει η *Oceana* του James Harrington και είχε συνεχίσει, με τον τρόπο του, ο Ζαν-Ζακ Ρουσσώ, την παράδοση δηλαδή που έβλεπε στον Μακιαβέλλι έναν ρεπουμπλικανό διανοητή κι όχι έναν απολογητή των τυράννων όπως υποστήριζαν άλλοι: η «μακιαβελλιανή στιγμή» είναι η στιγμή που ανδρώνεται ο νεότερος ρεπουμπλικανισμός ο οποίος, μέσω του J. Harrington, μεταλαμπαδεύτηκε τον 17ο αιώνα στην Αγγλία κι από εκεί στη Βόρεια Αμερική. Βεβαίως ο Μακιαβέλλι δεν είναι ούτε ο πρώτος ρεπουμπλικανός της Φλωρεντίας ούτε ο μόνος στην εποχή του· ο J. Pocock στηρίχθηκε στη μελέτη του Hans Baron για τον «πολιτικό ουμανισμό» (civic humanism) του 15ου αιώνα κι έδειξε ότι τόσο ο Μακιαβέλλι όσο και οι λίγο νεότεροί του, δηλαδή ο Francesco Guiccardini κι ο Donato Giannotti, υπήρξαν κληρονόμοι των φλωρεντινών ρεπουμπλικανικών ιδεών του προηγούμενου αιώνα.³⁴

Ο ρεπουμπλικανισμός είναι μια παράδοση σκέψης που πρέπει να διακρί-

31. Leo Strauss, *Thoughts on Machiavelli*, Σικάγο 1958.

32. Benedetto Croce, *Etica e Politica*, Μιλάνο 1994 (1931).

33. Πράγμα που φυσικά δεν αποκλείει την απόδοση άλλων νοημάτων, διαφορετικών από εκείνα που έχουν υπ' όψιν τους οι συγγραφείς. Η ιστορία της υστεροφημίας του Μακιαβέλλι αποτελεί ένα πολύ καλό παράδειγμα αυτής ακριβώς της πολλαπλότητας των ερμηνειών που μπορεί να λάβει ένα έργο. Βλ. Θ. Νικολαΐδης, *Είδωλα του Μακιαβέλλι. Μακιαβελισμός και αντιμακιαβελισμός στη Γαλλία 1572-1643*, Αθήνα 2003 και Sydney Anglo, *Machiavelli. The First Century. Studies in Enthusiasm, Hostility and Irrelevance*, Οξφόρδη 2005.

34. Η σχολή του Καίμπριτζ, όπως αποκαλείται, συνέχισε να εργάζεται πάνω στην υπόθεση του ρεπουμπλικανισμού του Μακιαβέλλι. Μια σύνθεση των εργασιών της, στο Gisela Bock, Quentin Skinner και Maurizio Virulli (επιμ.), *Machiavelli and Republicanism*, Καίμπριτζ, 1990.

νεται όχι μόνο από τις θεωρίες της κυριαρχίας και της απολυταρχίας – που εισηγήθηκαν στη νεότερη εποχή ο Jean Bodin και ο Thomas Hobbes – αλλά και από τον φιλελευθερισμό που ξεκινά με τον John Locke. Φυσικά δεν μπορεί να παρουσιαστεί αναλυτικά εδώ. Χρειάζεται ωστόσο να αναφέρουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του.

Το πρώτο αφορά τη συγκρότηση των πολιτικών υποκειμένων. Στην παράδοση του J. Bodin και του Th. Hobbes, υπάρχει χώρος μόνο για τον κυρίαρχο αφενός και τον υπήκοο αφετέρου – μια παραλλαγή του οποίου είναι ο αυλικός. Ο φιλελευθερισμός, από την άλλη, μιλά για το άτομο, που επιδιώκει κυρίως το προσωπικό του συμφέρον – από το οποίο όμως η αόρατος χείρ της αγοράς εξάγει το κοινό συμφέρον. Αυτό το φιλελεύθερο άτομο είναι επίσης φορέας δικαιωμάτων – δηλαδή της «αρνητικής» ελευθερίας στον χώρο της οποίας απαγορεύεται να εισχωρήσει η πολιτική εξουσία.³⁵ Ο ρεπουμπλικανισμός από την πλευρά του δεν γνωρίζει ούτε υπηκόους ούτε άτομα· συγκροτεί το πολιτικό υποκείμενο ως «πολίτη», άρχοντα δηλαδή και συγχρόνως αρχόμενο σύμφωνα με τον αριστοτελικό ορισμό, που οφείλει να καλλιεργεί την αρετή και να προτάσσει το γενικό καλό. Ο πολίτης αυτός είναι ελεύθερος μόνο όταν συμμετέχει στην πολιτική ζωή και τη θέσπιση των νόμων διότι έτσι δεν υποτάσσεται στο προϊόν της βούλησης άλλων αλλά και της δικής του.³⁶

Δεύτερον, απέναντι στις θεωρίες της κυριαρχίας, που προϋπέθεταν ότι ο locus της πολιτικής εξουσίας είναι ένας και μοναδικός σε κάθε πολιτεία κι ότι η πράξη του κυρίαρχου είναι ενιαία και αδιάσπαστη – το διατάσσειν εκπεφρασμένο ως νόμος, δηλαδή το νομοθετείν –³⁷ οι ρεπουμπλικανοί, στηριγμένοι στον Αριστοτέλη, αντιτάσσουν την πολλαπλότητα της πολιτικής πράξης – νομοθεσία, απονομή δικαιοσύνης, εκλογή αξιωματούχων, κήρυξη πολέμου, σύναψη ειρηνευτικών συμφωνιών – που επιτελείται από πλείονα όργανα και πολίτες.

Τέλος, ο όρος «ρεπουμπλικανισμός» καλύπτει ένα σύνολο ιδεών ευρύτερο από τις δημοκρατικές θεωρίες, καθώς ως ρεπουμπλικανοί λογίζονται όλοι όσοι αποκλείουν μεν μοναρχικές πολιτειακές μορφές, όχι όμως και αριστοκρατικές.

Ας στραφούμε τώρα σε ορισμένες ιδιαιτερότητες του μακιαβελλιανού ρεπουμπλικανισμού. Ο ρεπουμπλικανός Μακιαβέλλι στον οποίο έχει στραφεί η σύγχρονη έρευνα είναι, πρωτίστως, ο συντάκτης των *Διατριβών*, που εί-

35. Βλ. Isaia Berlin, «Two Concepts of Liberty», στο I. Berlin, *Four Essays on Liberty*, Λονδίνο 1969.

36. Γι' αυτή τη ρεπουμπλικανική αντίληψη της «θετικής» ελευθερίας, βλ., μεταξύ άλλων, Q. Skinner, *Liberty before Liberalism*, Καίμπριτζ 1998.

37. Jean Bodin, *Les six livres de la république*, τόμ. 1, Παρίσι 1986, σ. 306.

ναι αφιερωμένες στη ρεπουμπλικανική περίοδο της Ρώμης και στις οποίες ανιχνεύονται ρεπουμπλικανικές ιδέες. Η έμφαση ωστόσο στο έργο αυτό υποχρεώνει τους σχολιαστές να εξηγήσουν το –υποτιθέμενο– παράδοξο ενός ρεπουμπλικανού που, παρ’ όλον τούτο, δεν δίστασε, στον *Ηγεμόνα*, να δώσει συμβουλές για την άσκηση της μοναρχικής εξουσίας. Το πρόβλημα απασχόλησε, μεταξύ πολλών άλλων, τον ίδιο τον Η. Βaron ο οποίος, αφού υποστήριξε ότι το πρώτο βιβλίο των *Διατριβών* είχε συνταχθεί μετά τον *Ηγεμόνα*,³⁸ χαρακτήρισε το τελευταίο ανώριμο έργο ενός ανθρώπου που ως βασική σκευή, όταν το έγραφε, είχε την πολιτική και διπλωματική εμπειρία του, ενώ αντιθέτως οι *Διατριβές* ήταν το προϊόν μεγάλης εξοικείωσης με την κλασική γραμματεία και βαθύτερου στοχασμού πάνω στις κοινωνικές πηγές της πολιτικής εξουσίας.³⁹

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 που είδαν τη δημοσίευση των άρθρων του Η. Βaron στην οριστική τους⁴⁰ μορφή ως σήμερα, ο προβληματισμός για τον ρεπουμπλικανισμό γενικά και εκείνον του Μακιαβέλλι ειδικά έχει εμπλουτισθεί πολύ. Μεταξύ άλλων, ξέρουμε τώρα ότι, μολονότι οι Ιταλοί ουμανιστές είναι αυτοί που πρώτοι περιόρισαν τη σημασία της λέξης *respublica* και την αντιδιέστειλαν προς τη μοναρχία,⁴¹ η «ιδεολογική θέρμη» τους δεν ήταν τόσο υψηλή όσο αυτή των Άγγλων ρεπουμπλικανών του Εμφυλίου και της Επανάστασης ή των Γάλλων του 1789. Έδιναν έμφαση λιγότερο στη μορφή του πολιτεύματος και περισσότερο στην αρετή των κυβερνώντων –είτε αυτοί ήταν «οι πολλοί», είτε οι *optimates*, είτε ο *princeps*– και δεν απέκλειαν ως μη νόμιμη τη μια ή την άλλη μορφή θεσμικής οργάνωσης.⁴² Γι’ αυτό ακριβώς όχι μόνο ο Μακιαβέλλι αλλά κι άλλοι συγγραφείς της εποχής δεν θεωρούσαν τόσο παράδοξο όσο φαίνεται σε μας σήμερα να γράψουν και για ηγεμονικά και για ρεπουμπλικανικά πολιτεύματα.

38. Στο πρώτο κεφάλαιο του *Ηγεμόνα*, ο Μακιαβέλλι προβαίνει στην περίφημη διάκριση ανάμεσα σε ρεπουμπλικανικά και ηγεμονικά πολιτεύματα: «Όλα τα [καθεστώτα], όλες οι εξουσίες που κυριάρχησαν και κυριαρχούν πάνω στους ανθρώπους ήταν και είναι ή [ρεπουμπλικανικά ή μοναρχικά]». Στη συνέχεια (κεφ. 2) γράφει «θα αφήσω τα ρεπουμπλικανικά γιατί μίλησα διά μακρών άλλη φορά». Η αναφορά αυτή είχε δώσει λαβή στην υπόθεση ότι το πρώτο βιβλίο των *Διατριβών* είχε ολοκληρωθεί όταν ο συγγραφέας αποφάσισε να γράψει τον *Ηγεμόνα*. Η επιλογή είχε ερμηνευτεί ως προϊόν της απογοήτευσής του από τη ρεπουμπλικανική εμπειρία του 1494-1513 και της συνειδητοποίησης ότι η απαλλαγή της Ιταλίας από τους ξένους απαιτούσε έναν ισχυρό μονάρχη. Βλ. Chabod, σ. 139 κ.ε.

39. Baron, σ. 248-249.

40. Hans Baron, *In Search of Florentine Civic Humanism: Essays on the Transition from Medieval to Modern Thought*, 2 τόμοι, Πρίνστον 1988.

41. Τη διάκριση αυτή κάνει και ο ίδιος ο Μακιαβέλλι στο πρώτο κεφάλαιο του *Ηγεμόνα*.

42. Hankins 2010.

Σ' αυτό πρέπει να προστεθεί ο «σχετικισμός».⁴³ Ο Μακιαβέλλι δεν θεωρούσε πως το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα ήταν κατάλληλο για όλες τις κοινωνίες της εποχής του. Οι παραδόσεις και οι κοινωνικές συνθήκες του Μιλάνου, λ.χ., δεν ήταν ίδιες μ' εκείνες της Φλωρεντίας· στο Μιλάνο οι ανισότητες ανάμεσα στους κατοίκους της πόλης ήταν μεγάλες και γι' αυτό ταίριαζε ένα μοναρχικού τύπου πολίτευμα. Το ίδιο συνέβαινε στο βασίλειο της Νάπολης όπου οι αποστάσεις ανάμεσα στην αριστοκρατία και τους υπόλοιπους ήταν τεράστιες. Στη Φλωρεντία, αντίθετα, ήταν πολύ μικρότερες· η σχετική ισότητα ανάμεσα στους πολίτες γεννούσε την επιθυμία πολιτικής συμμετοχής και γι' αυτό το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα ήταν, εκεί, προτιμότερο.⁴⁴

Το ενδιαφέρον λοιπόν των ουμανιστών για την πολιτική διαπαιδαγώγηση των πολιτών μάλλον παρά για τους θεσμούς κι η ανάδειξη της κοινωνικής δομής σε κριτήριο για την καταλληλότητα των πολιτευμάτων μάς βοηθούν να καταλάβουμε γιατί άνθρωποι σαν τον Μακιαβέλλι ή τον Τζοβάνι Ποντάνο απευθύνονταν τόσο σε ηγεμόνες όσο και στους ρεπουμπλικανούς πολίτες και γιατί ο ρεπουμπλικανισμός τους χαρακτηρίζεται ως «χαμηλής θέρμης» σε σχέση μ' εκείνον που επικράτησε μετά τη Γαλλική Επανάσταση.

Σε σχέση τώρα με το λεξιλόγιο της εποχής, ένα από τα στοιχεία πρωτοτυπίας που εισήγαγε ο Φλωρεντινός γραμματέας αφορούσε τη σημασία της λέξης «αρετή». Ο J. Ροσοκ⁴⁵ ερμήνευε τη *virtù* του μακιαβελλιανού ηγέτη, που, κατ' αυτόν, είναι πάντα «καινούργιος», «ανακαινιστής» –επαναστάτης θα λέγαμε σήμερα– ως την ικανότητά του να αντιμετωπίσει και να διαχειριστεί τις συνέπειες των ανακαινιστικών του εγχειρημάτων απέναντι στη *Fortuna*, δηλαδή την καθεστηκία τάξη που αυτός επιδιώκει να ανατρέψει.⁴⁶ Η ερμηνεία αυτή υποδεικνύει οπωσδήποτε πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία στα μακιαβελλιανά κείμενα, παραμένει ωστόσο δέσμια ενός περιορισμένου ερμηνευτικού σχήματος. Όμως, ακόμη και μια λιγότερο δεσμευμένη σε τέτοια σχήματα ανάγνωση των κειμένων δείχνει πως η μακιαβελλιανή *virtù* χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές με πρωτότυπο, σε σχέση με τους άλλους ουμανιστές, τρόπο. Το συνηθέστερο παραπέμπει στην πολιτική και στρατιω-

43. Ο «σχετικισμός» του Μακιαβέλλι έχει επισημανθεί από τον Baron (Baron 1961, σ. 233) και πιο πρόσφατα από τον Corrado Vivanti (Vivanti, σ. xvii).

44. *Διατριβές*, I. 17 και *Discursus*, σ. 27.

45. Τον J. Ροσοκ απασχολούσε έντονα η secularization της πολιτικής σκέψης στην Αναγέννηση. Στα ελληνικά η λέξη μεταφράζεται συνήθως ως «εκκοσμίσκευση», ο J. Ροσοκ όμως, εμπνεόμενος από το έτυμο της λέξης, μελετά την εισαγωγή της διάστασης του χρόνου στην πολιτική σκέψη, που πήρε τη μορφή στοχασμού πάνω στην ανθεκτικότητα των πολιτευμάτων, τη διαφθορά τους και, εν γένει, την πολιτική αλλαγή.

46. Ροσοκ, σ. 156 κ.ε.

τική ικανότητα,⁴⁷ δηλαδή σε κάτι που είναι αρκετά μακριά από τον παραδοσιακό στοχασμό περί της ή των αρετών.

Η έμφαση στη στρατιωτική ικανότητα συνδέεται μ' ένα άλλο στοιχείο: ο Φλωρεντινός γραμματέας έτρεφε περισσότερο θαυμασμό για την πολεμοχαρή Ρώμη που κατέκτησε τον κόσμο παρά για τη συντηρητική Βενετία που, κατά την άποψή του τουλάχιστον, κέρδιζε εδάφη με τη διπλωματία κι όχι στα πεδία των μαχών. Σήμερα το πολιτικό γούστο είναι διαφορετικό· μιλάμε ευχαρίστως για την ειρηνική συνύπαρξη των λαών και καταδικάζουμε τις κατακτητικές διαθέσεις. Αν θέλουμε ωστόσο να βρούμε ένα σημείο επαφής με τον Μακιαβέλλι, κάτι που να εξακολουθεί να έχει ενδιαφέρον για μας, πρέπει να πάμε λίγο παραπέρα: νομίζω πως ο θαυμασμός του για τη Ρώμη, αντί για τη Βενετία, δεν πηγάζει –ή δεν πηγάζει μόνο– από την επιθυμία να εξάρει τον πόλεμο και τις συνδεδεμένες μ' αυτόν αξίες, αλλά από την πεποίθηση πως η πολιτική είναι σύγκρουση, αγώνας, αντιπαράθεση δυνάμεων.⁴⁸ Ουδείς είναι παντοδύναμος γιατί η πολιτική είναι το πεδίο σύγκρουσης δυνάμεων. Κι επειδή ακριβώς είναι τέτοιο, οι πρωταγωνιστές οφείλουν να έχουν την ειδική μακιαβελλιανή αρετή.

Η προβληματική της αρετής αγγίζει και το ζήτημα της διάδοσής της. Η συζήτηση τέμνεται με τη διάκριση ανάμεσα σε πολεμοχαρείς και συντηρητικές πολιτείες: μια επεκτατική πολιτεία οφείλει να έχει αξιόμαχο και πολυπληθή στρατό. Πρέπει επομένως να εξοπλίσει όλους τους πολίτες κι όχι μια μειοψηφία. Η συμμετοχή στην πολεμική προσπάθεια όμως οδηγεί σε πολιτική συμμετοχή, δηλαδή σε διεύρυνση του σώματος των πολιτών που φτάνει ως την ενσωμάτωση των μεταναστών. Το αποτέλεσμα είναι πως με την ενσωμάτωσή τους τα νέα στρώματα αρχίζουν να μετέχουν στην αρετή των ελίτ, τόσο τη στρατιωτική όσο και την πολιτική. Οι συντηρητικές πολιτείες, αντίθετα, επειδή δεν έχουν ανάγκη από πολυπληθείς ένοπλες δυνάμεις, αρνούνται την επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων. Είναι κι αυτές επομένως συνεπείς όσον αφορά τη σχέση μέσων και στόχων, δεν αποκτούν όμως ποτέ πραγματική δόξα, η δε αρετή δεν διαχέεται.

Παρά ταύτα και οι ενάρτετες, πολεμοχαρείς πολιτείες φθείρονται. Οι παράγοντες που οδηγούν σ' αυτό είναι αρκετές κι ο αναγνώστης θα βρει στο κείμενο των *Φλωρεντινών Ιστοριών* ενδιαφέρουσες σκέψεις για το

47. Αυτή, σύμφωνα με τον Price, είναι η συχνότερη αλλά όχι η μοναδική χρήση της λέξης. Η παραδοσιακή σημασία της ηθικής αρετής ή των αρετών απαντάται επίσης στα κείμενα του Μακιαβέλλι, όπως π.χ. στο κεφ. 15 του *Ηγεμόνα*.

48. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία ο Mark Hulliung είναι εκείνος που υπενθύμισε την έμφαση του Μακιαβέλλι στο στοιχείο της δύναμης. Για την αντίληψη πως η πολιτική ζωή είναι μια αέναη σύγκρουση δυνάμεων, η καλύτερη ανάλυση είναι αυτή του Gabriele Pedullà (Pedullà 2011).

θέμα. Όμως ο Μακιαβέλλι, όταν κοιτά τα πράγματα σε μεγάλο ιστορικό βάθος, βλέπει να σχηματίζονται κύκλοι ακμής και παρακμής που του απαγορεύουν να είναι απαισιόδοξος.⁴⁹

Μια άλλη μείζων διαφορά του Μακιαβέλλι και των στοχαστών της εποχής του που σχετίζεται ευθέως με τα προηγούμενα αφορά τις σχέσεις «λαού» κι ελίτ στις ρεπουμπλικανικές πολιτείες. Μια ισχυρή παράδοση στην εποχή του συμφωνούσε ότι η *concordia ordinum*, δηλαδή η ομόνοια των ομάδων, ήταν προϋπόθεση της εύτακτης ζωής της πολιτείας.⁵⁰ Ο Μακιαβέλλι, στο κεφάλαιο I. 4 των *Διατριβών*, διατύπωσε μια τελείως διαφορετική άποψη: το μεγαλείο της Ρώμης, γράφει, οφείλεται όχι στην ομόνοια αλλά στη σύγκρουση μεταξύ πληβείων και πατρικίων. Η σύγκρουση, που ξεκίνησε λίγο μετά την πτώση της βασιλείας με την αποχώρηση των πληβείων στον Αβεντίνο λόφο και την άρνησή τους να συμμετάσχουν στον πόλεμο αν προηγουμένως δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά τους, οδήγησε εν πρώτοις στη δημιουργία του θεσμού των Δημάρχων των πληβείων, ενός θεσμού δηλαδή που εξασφάλισε την ισορροπία του πολιτεύματος και τη συμμετοχή της ρωμαϊκής *plebs* στην πολιτική διαδικασία. Έτσι όχι μόνο άρχισε να μεταδίδεται στην *plebs* η στρατιωτική και πολιτική αρετή των πατρικίων, σύμφωνα με το σχήμα που προαναφέραμε, αλλά, επιπλέον, η Ρώμη απέκτησε ικανό στρατό που την οδήγησε στην κοσμοκρατορία. Σύμφωνα με τις *Διατριβές* λοιπόν, ισορροπημένο πολιτικό σύστημα, αξιόμαχες ένοπλες δυνάμεις και ενάρετα πολιτικά υποκείμενα είναι εν πολλοίς προϊόντα της σύγκρουσης κι όχι της ομόνοιας – ή, ακριβέστερα, της καλής χρήσης των κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων.

Ως προς αυτό η κριτική δεν είναι ομόφωνη. Ορισμένοι μελετητές υπογραμμίζουν ότι ο Μακιαβέλλι των *Διατριβών* τουλάχιστον δεν ενδιαφερόταν για την ισορροπία ανάμεσα στις συγκρουόμενες ομάδες κι ότι η προτίμησή του κατευθυνόταν προς τον «λαό». Στο πρόσωπό του βλέπουν, αν όχι έναν πρόδρομο της πάλης των τάξεων, τουλάχιστον έναν γνήσια δημοκρατικό στοχαστή.

Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε. Τώρα ωστόσο, μετά τη σύντομη παρουσίαση του ρεπουμπλικανού Μακιαβέλλι, πρέπει να περάσουμε στην ειδικότερη συζήτηση για τις *Φλωρεντινές Ιστορίες*.

49. Najemy 1982, σ. 575.

50. Η πιο ολοκληρωμένη ανάλυση αυτής της θέσης στο Pedullà 2011.

Οι Φλωρεντινές Ιστορίες

Οι ιστορικοί παλιότερα δεν ασχολούνταν πολύ με τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* και τις υποτιμούσαν. Ο Federico Chabod, για παράδειγμα, πίστευε πως η ποιότητα των κειμένων του Μακιαβέλλι, μετά τον *Ηγεμόνα*, ακολούθησε φθίνουσα πορεία, συνεπώς το τελευταίο του έργο ήταν και το χειρότερο.⁵¹ Τα τελευταία χρόνια ωστόσο η αντίληψη αυτή εγκαταλείφθηκε· οι *Φλωρεντινές Ιστορίες* άρχισαν να συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον των μελετητών, οι περισσότεροι εκ των οποίων θεωρούν και αυτό το έργο έκφραση του μακιαβελλιανού ρεπουμπλικανισμού.

Για να στηριχθεί αυτή η άποψη, έπρεπε προηγουμένως να απαντηθεί το εξής, εύλογο εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον, ερώτημα: πώς είναι δυνατόν να ανιχνεύονται ρεπουμπλικανικές ιδέες σε βιβλίο που έχει γραφτεί κατά παραγγελία ενός Μεδίκου;⁵² Το πρώτο πράγμα που πρέπει να ερευνηθεί όποιος θέλει να απαντήσει στο ερώτημα είναι πώς ένας, έστω και «χαμηλής θέρμης», ρεπουμπλικανός αντιμετωπίζει στο κείμενο τους Μεδίκοις που, αν μη τι άλλο, είχαν εν πολλοίς αλλοιώσει το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα. Για το ζήτημα έχουμε δύο μαρτυρίες του ίδιου του Μακιαβέλλι, μια άμεση και μια έμμεση. Η πρώτη βρίσκεται σε γράμμα προς τον Φραντσέσκο Γκουιτσαρντίνι, όπου ο Μακιαβέλλι του εκμυστηρεύεται τη δυσκολία του να γράψει και τον φόβο μήπως προσβάλει κάποιους «είτε υπερτιμώντας είτε υποτιμώντας».⁵³ Η δεύτερη μας έχει παραδοθεί από τον φίλο του D. Giannotti: ο Μακιαβέλλι, γράφει σε επιστολή του, του είχε εκμυστηρευτεί πως είχε υιοθετήσει το εξής στρατήγημα: ό,τι δεν μπορούσε ο ίδιος να πει εναντίον του καθεστώτος του Κόζιμο, το έβαζε στο στόμα των αντιπάλων του.⁵⁴ Οφείλουμε συνεπώς να συμπεράνουμε πως οι περίφημες δημηγορίες του Ρινάλντο εναντίον του Κόζιμο απηχούν, εν μέρει τουλάχιστον, απόψεις του ίδιου του συγγραφέα.

Ας περάσουμε όμως στο ίδιο το κείμενο. Κατ' αρχάς πρέπει να επισημανθεί η διαφορά ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο μέρος του έργου· στο ένα ο συγγραφέας μιλά κυρίως για την εσωτερική πολιτική, ενώ στο άλλο για την εξωτερική. Η επιλογή αυτή πιθανώς να υπαγορεύτηκε από την επιθυμία

51. Chabot, σ. 26-27.

52. Το ζήτημα έχει μελετηθεί κυρίως από τη Marina Marietti και τον John Najemy. Βλ. Marietti 1974 και Najemy 1982.

53. Γράμμα της 30ής Αυγούστου 1524, *Lettere*, σ. 427. Πρβλ. και τα όσα γράφει στον Πρόλογο των *Φλ. Ιστ.* γι' αυτούς που από φόβο μήπως προσβάλουν κάποιες οικογένειες αποφεύγουν να θίξουν ορισμένα ζητήματα.

54. Donato Giannotti προς Marcantonio Michiel. Η επιστολή έχει δημοσιευτεί από τον L. A. Ferrai, «Lettere inedite di Donato Giannotti», *Atti del Reggjo Istituto Veneto di Scienze Lettere e Arti*, σειρά VI, III (1884-1885), σ. 1570 κ.ε.

του να μην εκτεθεί υπέρμετρα ασκώντας κριτική στον Κόζιμο, τον Πιέρο και τον Λορέντσο που πρωταγωνιστούν σ' αυτό το μέρος του έργου.⁵⁵

Στο μέρος αυτό, όταν αναφέρεται ευθέως στους Μεδίκους, προτιμά να τους εγκωμιάζει.⁵⁶ Οι έμμεσες αναφορές όμως δείχνουν κριτική διάθεση απέναντί τους. Τα μέσα που είχε στη διάθεσή του ένας ουμανιστής προκειμένου να επιτύχει κάτι τέτοιο ήταν πολλά. Οι παραινέσεις του Τζοβάνι ντι Μπίτσι λ.χ. προς τα παιδιά του ν' αποφύγουν τη φιλοδοξία μπορούν να ερμηνευτούν ως έμμεση κριτική, δεδομένου ότι ο Κόζιμο οτιδήποτε άλλο εκτός από εχθρός της φιλοδοξίας δεν ήταν. Επίσης η κριτική για τους μεδικιανούς που επί Κόζιμο λυμαινόνταν το κράτος είναι μια κριτική του μεδικείου καθεστώτος, έστω κι αν δεν στοχεύει απευθείας τον ίδιο τον Μέδικο. Πιο χαρακτηριστικό ωστόσο τόσο των πεποιθήσεων όσο και του τρόπου γραφής του Μακιαβέλλι είναι το προοίμιο του έβδομου βιβλίου για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος: η σύγκριση ανάμεσα σ' αυτούς που κερδίζουν φήμη και ισχύ με δημόσια μέσα, είτε δηλαδή πολεμώντας είτε ασκώντας τα αξιώματα για το κοινό καλό, κι εκείνους που φτάνουν στον ίδιο στόχο από ιδιωτικές οδούς, χρησιμοποιώντας τα χρήματα και κερδίζοντας πελάτες στους οποίους παρέχουν ιδιωτικής φύσεως διευκολύνσεις, παραπέμπει σαφώς στα δύο πρόσωπα που στα μέσα του 15ου αιώνα είχαν κυριαρχήσει στη φλωρεντινή σκηνή, δηλαδή τον Νέρι ντι Τζίνιο Καπόνι και τον Κόζιμο. Σαφής ένδειξη γι' αυτό είναι πως, στα αμέσως επόμενα κεφάλαια, αποκαλύπτεται πως ο Κόζιμο είχε δανείσει σε «φίλους» ποσά τα οποία, αθροιζόμενα, έφτασαν σε τέτοιο ύψος που απειλήθηκε η αξιοπιστία του εμπορικού του οίκου. Επίσης, ακόμη και η πιθανώς ανακριβής ιστορικά ερμηνεία της δολοφονίας του Μπαλντάτσο, που ήταν φίλος του Νέρι, ως προειδοποίηση προς τον ίδιο προερχόμενη από τους πολιτικούς του αντιπάλους, δείχνει τις προθέσεις του συγγραφέα.

Τέτοια παραδείγματα έμμεσης κριτικής υπάρχουν αρκετά στο κείμενο και μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι ο Μακιαβέλλι, ο οποίος γράφοντας κατά παραγγελία ενός Μεδίκου αδυνατούσε να στραφεί ευθέως εναντίον μελών της οικογένειας, δεν εγκατέλειψε παρά ταύτα την κριτική προ-

55. Από την άλλη πλευρά ωστόσο ο ίδιος επισημαίνει πως αν στο πρώτο μέρος του έργου έκανε το αντίθετο, ο λόγος ήταν πως ήθελε να συμπληρώσει το κενό που είχαν αφήσει οι προκάτοχοί του.

56. Πρέπει να σημειωθεί, παρά ταύτα, πως η νεκρολογία του Λορέντσο, γραμμένη σε μια στιγμή που στη Φλωρεντία πλεκόταν η φήμη του ως Μεγαλοπρεπούς, εξαίρει μόνο τις διπλωματικές ικανότητές του. Συγχρόνως όμως οφείλουμε να επισημάνουμε ότι, μιλώντας για την επιχείρηση εναντίον της Volterra, παραλείπει ν' αναφέρει πως ο Λορέντσο μετείχε στην εταιρεία που εκμεταλλευόταν τα ορυχεία της στυπτηρίας κι ότι επομένως, αναλαμβάνοντας τη διαίτησή, ήταν ταυτόχρονα κριτής και μέρος της διαφοράς. Ο Fr. Guicciardini, αντίθετα, δεν παρέλειψε τη σημαντική αυτή λεπτομέρεια.

κειμένου να γίνει αρεστός στον παραγγελιοδότη του· εξοικειωμένος με τη ρητορική, βρήκε τρόπους για να υποδείξει στον αναγνώστη του σφάλματα των Μεδίκων και ελαττώματα του καθεστώτος τους.

Μένει ένα άλλο ζήτημα: ως υποθέσουμε πως ο παραγγελιοδότης μπορούσε να δεχθεί την έμμεση κριτική των προγόνων του. Ήταν όμως έτοιμος να διαβάσει ένα κείμενο ποτισμένο με ρεπουμπλικανικές ιδέες; Η κριτική, για ν' απαντήσει στο ερώτημα, επικαλείται τη συγκυρία που είχε διαμορφωθεί μετά το 1519. Τη χρονιά εκείνη πέθανε, όπως έχει ήδη επισημανθεί, ο Λορέντσο ντι Πιέρο και ο καταγόμενος από τον Κόζιμο κλάδος των Μεδίκων κινδύνευε να μείνει χωρίς νόμιμους άρρενες απογόνους, δεδομένου ότι τόσο ο Λέων Ι΄ όσο και ο εξάδελφός του καρδινάλιος Τζούλιο ήταν κληρικοί. Η συνέχιση επομένως του μεδικείου καθεστώτος στη Φλωρεντία ήταν αμφίβολη. Σε αυτή τη συγκυρία ο Τζούλιο, που μετά τον θάνατο του ανιψιού του είχε πάει από τη Ρώμη στη Φλωρεντία για να φροντίζει τις υποθέσεις της πόλης, ζήτησε από επιφανείς Φλωρεντινούς να υποβάλουν στον πάπα ιδέες και σχέδια για τη μελλοντική πολιτική οργάνωση της πόλης.⁵⁷ Ένας απ' αυτούς ήταν και ο Μακιαβέλλι που το 1520 κατέθεσε το υπόμνημα που έχουμε ήδη αναφέρει, γνωστό σήμερα με τον τίτλο *Discursus florentinarum rerum post mortes iunioris Laurenti Medices*.⁵⁸ Στο γραπτό αυτό προτείνεται να διατηρήσουν ο πάπας και ο καρδινάλιος τον έλεγχο των εκλογών στα αξιώματα για όσο διάστημα είναι εν ζωή, στη συνέχεια δε το πολίτευμα να πάρει ρεπουμπλικανική μορφή. Το γεγονός επομένως ότι ο Μακιαβέλλι προτείνει, για το μέλλον, ένα τέτοιου τύπου πολίτευμα δείχνει ότι αυτό βρισκόταν μέσα κι όχι έξω από τον ορίζοντα των προσδοκιών του καρδινάλιου και του πάπα και, ασφαλώς, μέσα στον ορίζοντα του δυνατού για έναν στοχαστή όπως ο Μακιαβέλλι. Δεν πρέπει συνεπώς να μας εκπλήσσει το ότι ανάλογες ιδέες συναντάμε σ' ένα άλλο κείμενό του, τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* δηλαδή, η παραγγελία για το οποίο είχε δοθεί την εποχή ακριβώς που συντάχθηκε ο *Discursus*.

Η κριτική πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα: υποθέτει πως ο Μακιαβέλλι αντλεί από τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* παραδείγματα που ενισχύουν την πρό-

57. Τελικά το ζήτημα ξεπεράστηκε με τη νομοποίηση του Ippolito, νόθου γιου του Giuliano di Lorenzo και του Alessandro, νόθου του Lorenzo (αλλά κατ' άλλους του ίδιου του καρδινάλιου Giulio). Τα παιδιά αυτά, γεννημένα το 1511 και 1510 αντιστοίχως, ανέλαβαν τυπικά την αρχηγία της οικογένειας υπό την κηδεμονία του καρδινάλιου Silvio Passerini όταν ο Giulio εξελέγη το 1523 πάπας. Αργότερα ο Ippolito έγινε κληρικός κι ο Alessandro ο πρώτος δούκας της Φλωρεντίας. Μετά τη δολοφονία του το 1535 από τον εξάδελφό του Lorenzaccio, ο κλάδος του Κόζιμο έσβησε. Τον Alessandro διαδέχθηκε ο Κόζιμο Β΄ που καταγόταν από τον κλάδο που ξεκινούσε από τον αδελφό του Κόζιμο, τον Lorenzo di Giovanni di Bicci.

58. Βλ. *Tutte le opere*, σ. 23-24.

ταση που διατυπώνει στον *Discursus*. Ας δούμε λοιπόν, σ' αυτό το τελευταίο τμήμα της εισαγωγής, τι προτείνει στο κείμενο του 1520 και τι από τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* μπορεί να εκληφθεί ως υποστήριγμά του.

Πιστός στον «σχετικισμό» για τον οποίο ήδη έγινε λόγος, ο Μακιαβέλλι στον *Discursus* υποστηρίζει πως λόγω της ισότητας μεταξύ των πολιτών το μόνο κατάλληλο πολίτευμα για τη Φλωρεντία είναι το ρεπουμπλικανικό. Η ισότητα ωστόσο δεν είναι απόλυτη. Μπορεί μεν να μην υπάρχουν αριστοκράτες που διαφεντεύουν κάστρα και χωριά, υπάρχουν όμως τρεις διακριτές ομάδες, «οι πρώτοι, οι μεσαίοι και οι τελευταίοι».⁵⁹ Το καίριο, κατά τη γνώμη μου, σημείο του κειμένου είναι η πρόταση κανείς απ' αυτούς να μη μείνει έξω από την πολιτική ζωή. Η κάθε ομάδα επανδρώνει ένα όργανο που έχει δικές του αρμοδιότητες – μολονότι μεταξύ τους άνισες: η πρώτη ασκεί κυρίως αυτό που θα λέγαμε κυβερνητική εξουσία, η δεύτερη ελέγχει και εγκρίνει τα νομοσχέδια, ενώ η τρίτη εκλέγει τους αξιωματούχους πλην των μελών της πρώτης ομάδας, τα οποία στελεχώνουν το ανώτατο κυβερνητικό όργανο.

Για να ενισχύσει την αξιοπιστία της πρότασής του, ο Μακιαβέλλι προσέθεσε μια ιστορική αναδρομή στην περίοδο από τα τέλη του 14ου αιώνα κι έπειτα, ισχυριζόμενος πως το ολιγαρχικό καθεστώς, εκείνο του Κόζιμο που ακολούθησε, και, τέλος, αυτό της περιόδου 1494-1512 το οποίο είχε διευρύνει όσο κανένα άλλο στο παρελθόν το σώμα των πολιτών, αποδείχθηκαν ασταθή γιατί δεν είχαν σαφή φυσιογνωμία· το ολιγαρχικό γιατί δεν νοείται ρεπουμπλικανικό καθεστώς χωρίς ευρεία συμμετοχή, εκείνο του Κόζιμο γιατί ενώ οι αποφάσεις λαμβάνονταν από έναν έπρεπε ωστόσο να εγκρίνονται από τα ρεπουμπλικανικά όργανα, πράγμα που δημιουργούσε δυσχέρειες, με αποτέλεσμα τη συχνή προσφυγή σε έκτακτα μέτρα, ενώ αυτό που το διαδέχθηκε μιμήθηκε τη Βενετία και θεσμοθέτησε έναν διά βίου ανώτατο άρχοντα, χωρίς όμως να τον πλαισιώσει από ένα συμβούλιο που θα έπρεπε και να τον προστατεύει και να τον συνδράμει. Οι *Φλωρεντινές Ιστορίες*, θα μπορούσε να πει κανείς, δεν κάνουν τίποτε άλλο από το να διευρύνουν αυτή την ιστορική αναδρομή, έχοντας όμως πάντα τον ίδιο κύριο υπόρρητο στόχο: να δείξουν ότι στη Φλωρεντία μόνο ένα ρεπουμπλικανικό πολίτευμα μπορούσε να στεριώσει.

Όπως είναι γνωστό, ο Μακιαβέλλι διαψεύστηκε αφού έξι χρόνια μετά την ολοκλήρωση του έργου το κράτος μετατράπηκε σε δουκάτο. Παραμένει ωστόσο ενδιαφέρουσα η ιδέα του μη αποκλεισμού κανενός από την πολιτική ζωή. Με λίγα σχόλια επ' αυτού θα τελειώσουμε.

Εκείνο που πρέπει, νομίζω, να υπογραμμισθεί κατ' αρχάς είναι πως ο Μακιαβέλλι ποτέ δεν σκέφτηκε το σώμα των πολιτών ως στιβαρή ενότητα. Ακο-

59. Στη Φλωρεντία «η διάκριση μεταξύ ελίτ και λαού δεν ήταν καθορισμένη από τον νόμο» όπως αλλού στην Ιταλία και στην Ευρώπη. Najemy 2006, σ. 38.

λουθώντας μια ρωμαϊκή κυρίως παράδοση,⁶⁰ το παρουσιάζει πάντα ως χωρισμένο σε δύο ή περισσότερα μέρη: ισχυροί κι αδύναμοι, αριστοκράτες και λαός –διαιρεμένοι όμως κι αυτός– ή, όπως στον *Discursus*, όπου ακολουθεί το αριστοτελικό τριμερές σχήμα, υψηλά, μεσαία και χαμηλά στρώματα. Επιπλέον οι σχέσεις ανάμεσα στα μέρη του κοινωνικού σώματος ήταν, κατά τον Μακιαβέλλι, εκ φύσεως σχέσεις σύγκρουσης, όχι ομόνοιας ή φιλίας. Στα πρώτα κεφάλαια των *Διατριβών*, όπως ήδη σημειώθηκε, η σύγκρουση πατρικίων και πληβείων εμφανίζεται ως πηγή του μεγαλείου της Ρώμης. Στις *Φλωρεντινές Ιστορίες* η θέση αυτή δεν εγκαταλείπεται αλλά εξειδικεύεται: υπάρχουν καλές και κακές συγκρούσεις:⁶¹ στη Ρώμη των πρώτων αιώνων, οι συγκρουόμενες ομάδες δεν επιδίωκαν την εξόντωση των αντιπάλων τους κι έτσι έφταναν σε συνθέσεις και συμβιβασμούς· στη Φλωρεντία αντίθετα, η νικήτρια κάθε φορά παράταξη επιδίωκε και συχνά πετύχαινε την εξόντωση των αντιπάλων. Αφού κυριαρχούσε όμως, διχαζόταν και οι συγκρούσεις ξανάρχιζαν. Στη Ρώμη επομένως οι ομάδες είχαν μεν συνείδηση πως η απόσταση που τις χώριζε δεν μπορούσε να καταργηθεί σε μια τάχα ανώτερη ενότητα, συγχρόνως όμως γνώριζαν πως υπήρχε κάτι που ονομαζόταν «κοινό καλό» εν ονόματι του οποίου γεφύρωναν τις διαφορές τους εν αναμονή της επόμενης διαμάχης. Στη Φλωρεντία αυτό που απουσίαζε ήταν η συνείδηση του «κοινού καλού»· οι διαφορές ήταν περισσότερο ιδιωτικές παρά δημόσιες· γι' αυτό και αντί για «φυσικές» ομαδοποιήσεις, η Φλωρεντία είχε «σέκτες»,⁶² δηλαδή πελάτες και «φίλους» προσδεδεμένους σε ισχυρούς προστάτες που έβλεπαν τη δημόσια εξουσία ως λάφυρο της επικράτησής τους επί των αντιπάλων.

Αυτή τη φλωρεντινή πραγματικότητα περιγράφει ο Μακιαβέλλι στις *Φλωρεντινές Ιστορίες* και με τις προτάσεις του *Discursus* θα ήθελε να ανατρέψει. Δεν καταγγέλλει όμως τη διχόνοια ως το κακό που πρέπει να ξεριζωθεί ούτε προκρίνει, ως μέσο θεραπείας, την αναζήτηση μιας ενότητας που υπερβαίνει τις διαφορές· εκείνο που ζητά από τον Κλήμη Ζ΄ είναι να αναδιοργανώσει το πολίτευμα έτσι ώστε να ανταποκρίνεται επιτέλους στις «φυσικές» διαίρεσεις του σώματος των πολιτών.

Η ρεπουμπλικανική λύση, όπως ήδη είπαμε, είναι συναρτημένη με τη σχετική ισότητα ανάμεσα στους πολίτες που υπάρχει στη Φλωρεντία. Εδώ βρίσκεται και η τελευταία διαφορά Φλωρεντίας και Ρώμης: ενώ στη Φλω-

60. «... [H] ίδια η έννοια της ισότητας και της εξίσωσης των δικαιωμάτων των πολλών προς τους λίγους ήταν ριζικά αντίθετη προς βασικές αρχές της ρωμαϊκής αντίληψης και παράδοσης». Μπουραζέλης, σ. 96-97. Βλ. επίσης το κεφ. «Πατρίκιοι και πληβείοι».

61. Πρβλ. Sasso 1993, σ. 179.

62. Ο G. Pedullà, ένας από τους αξιολογότερους σχολιαστές των *Διατριβών* και του Μακιαβέλλι γενικά, σημειώνει πως ο όρος *setta* είναι το μόνο καινούργιο στοιχείο που εισάγουν οι *Φλ. Ιστ.* στη θεωρία των συγκρούσεων (Pedullà 2001, σ. 193).

ρεντία, από την εποχή που αποδυναμώθηκε η αριστοκρατία στα τέλη του 13ου αιώνα, οι ανισότητες μειώνονταν, στη Ρώμη διευρύνονταν· έτσι, εκεί μεν το ρεπουμπλικανικό πολίτευμα έσβησε ενώ στη Φλωρεντία μπορούσε να επανέλθει.

Γι' αυτή την ανάγνωση των *Φλωρεντινών Ιστοριών* δεν υπάρχει ομοφωνία. Ορισμένοι μελετητές –που εκκινούν από τη θέση ότι «ο ρεπουμπλικανισμός μάλλον εγγυάται την προνομιούχο θέση των ελίτ παρά την πολιτική συμμετοχή του λαού εν γένει»–⁶³ θεωρούν πως ο Μακιαβέλλι ήταν και παρέμεινε ως το τέλος φιλολαϊκός. Μιλώντας ειδικά για τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* ο John McCormick υιοθέτησε το εξής ερμηνευτικό επιχείρημα για να στηρίξει αυτή τη θέση: οι αναφορές του κειμένου που ρητώς καταδικάζουν συμπεριφορές του λαού δεν πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν γιατί ακυρώνονται, εμμέσως, από γεγονότα που ο συγγραφέας μνημονεύει σε άλλα σημεία του έργου – τα «ρήματα», γράφει, διαψεύδουν τα «επίθετα».⁶⁴ Αφηγούμενος λ.χ. το επεισόδιο της εξέγερσης του 1378, ο Μακιαβέλλι χρησιμοποιεί υποτιμητικές εκφράσεις για τη συμπεριφορά των πληβείων και τις παροτρύνσεις του Ανωνύμου να χρησιμοποιήσουν βία. Αυτό, συγκρινόμενο με την «καλή φύση» του λαού για την οποία γίνεται λόγος στις *Διατριβές*, θα μπορούσε να εκληφθεί ως διολίσθηση προς αντιλαϊκές θέσεις. Ωστόσο, σύμφωνα με τον J. McCormick, οι χαρακτηρισμοί αυτοί καταρρέουν στην πραγματικότητα γιατί «οι εργάτες του μαλλιού και οι υπόλοιποι πληβείοι, παρά τις παροτρύνσεις του Ανωνύμου, δεν χρησιμοποίησαν βία για να ανατρέψουν πλήρως την κοινωνικοπολιτική τάξη της πόλης, μολονότι είχαν την ευκαιρία και τη δύναμη να το πράξουν». Αποχή των πληβείων από τη βία όμως δεν προκύπτει από το κείμενο· στην πρώτη εξέγερση –του Ιουνίου– οι βιαιότητες εναντίον τόσο των δημόσιων κτιρίων όσο και των ιδιωτικών ήταν πολλές. Βία ασκήθηκε και στη δεύτερη εξέγερση –στο τέλος του Αυγούστου– μολονότι είναι αλήθεια πως εκείνος που πρώτος έβγαλε το ξίφος από το θηκάρι ήταν ο Μικέλε ντι Λάντο. Το συμπέρασμά μου επομένως είναι πως το κείμενο δεν στηρίζει επαρκώς το επιχείρημα του J. McCormick. Πέραν αυτού όμως, το ίδιο το επιχείρημα φαίνεται ελάχιστα πειστικό. Βεβαίως οι ουμανιστές αρέσκονταν να κάνουν παιγνίδια με τον αναγνώστη και συνήθιζαν τα πλάγια ή τα κρυφά νοήματα. Ο ίδιος ο Μακιαβέλλι, όπως είδαμε στην επιστολή του D. Giannotti, έκρυψε την κριτική του μεδίκειου καθεστώτος μέσα στις δημηγορίες των

63 . John McCormick, «Machiavelli against Republicanism. On the Cambridge School's "Guicciardinian Moments"», *Political Theory* 31 (2003), σ. 615.

64. John P. McCormick, «On the Myth of a Conservative Turn in Machiavelli's *Florentine Histories*», στο David Johnston, Nadia Urbinati και Camila Vergara (επιμ.), *Machiavelli on Liberty and Conflict*, Σικάγο-Λονδίνο 2017, σ. 330.

αντιπάλων του. Το παιγνίδι ωστόσο που του αποδίδει ο J. McCormick μου φαίνεται υπερβολικά περίπλοκο κι ασαφές για να γίνει αντιληπτό από τον αναγνώστη της εποχής του κι άρα μάλλον απίθανο να έχει στηθεί.

Η διαφορά ανάμεσα στις δύο προσεγγίσεις, τη ρεπουμπλικανική και τη φιλολαϊκή-δημοκρατική, δεν είναι μικρή· αν τις προβάλει κανείς σε επόμενες περιόδους της ιστορίας της πολιτικής σκέψης, η μια φτάνει στα «αντίβαρα» του Μοντεσκιέ κι άλλη στη «γενική θέληση» του Ρουσσώ. Νομίζω ωστόσο ότι η ρεπουμπλικανική κι όχι η φιλολαϊκή ανάγνωση των *Φλωρεντινών Ιστοριών* είναι πιο κοντά σ' αυτό που ο συντάκτης τους σκεφτόταν μετά το 1520: η Φλωρεντία δεν μπορούσε να κυβερνηθεί χωρίς τη συμμετοχή της ελίτ, από την άλλη πλευρά όμως αν η ελίτ μονοπωλούσε την εξουσία θα γινόταν αλαζών και τυραννική. Το ίδιο ωστόσο ίσχυε για όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Δεν έμενε άλλο επομένως από τη διανομή διαφορετικών αρμοδιοτήτων σε καθεμιά. Κι αυτό το σχήμα βρίσκεται στον πυρήνα τόσο των *Διατριβών* όσο και του *Discursus* ή των *Φλωρεντινών Ιστοριών*.

Τούτο δεν σημαίνει πως ανάμεσα στις *Διατριβές* και τις *Φλωρεντινές Ιστορίες* δεν υπάρχουν διαφορές ή, γενικότερα, πως από την εποχή που υπηρέτούσε στη φλωρεντινή διοίκηση ως την τελευταία περίοδο της ζωής του, που μάλλον τέθηκε στην υπηρεσία του Κλήμη Ζ',⁶⁵ δεν άλλαξε τίποτε στη σκέψη του: ο ύστερος Μακιαβέλλι είναι λιγότερο προκλητικός από τον συντάκτη του *Ηγεμόνα* και των *Διατριβών*:⁶⁶ εν πρώτοις, εκφράζεται με ύφος ήπιο έτσι ώστε να μην ξενίσει έναν Μέδικο και, συγχρόνως, ανώτατο αξιωματούχο της Εκκλησίας – χωρίς όμως να προδίδει τη σκέψη του. Για παράδειγμα, αποφεύγει να προκαλέσει το θρησκευτικό αίσθημα όπως έκανε στον *Ηγεμόνα* όταν αντιμετώπιζε τον Μωυσή απλώς ως ιδρυτή κράτους και τον συνεξέταζε με τον Θησέα και τον Λυκούργο, ή στις *Διατριβές* όπου θεωρούσε τη μαλθακότητα των νεότερων αποτέλεσμα του χριστιανισμού – χωρίς, όμως, να πάψει να υποστηρίζει, στο πρώτο βιβλίο, πως αιτία του πολιτικού κατακερματισμού της Ιταλίας είναι η Εκκλησία. Σημειώνω ακόμη πως ούτε στην *Τέχνη του Πολέμου* ούτε στις *Φλωρεντινές Ιστορίες* θα βρει ο αναγνώστης εκφράσεις προκλητικές όπως εκείνες των κεφαλαίων 17 ή 18 του *Ηγεμόνα*. Επίσης, σε ορισμένα θέματα φαίνεται λιγότερο απόλυτος απ' ό,τι στο παρελθόν· δεν βλέπει, όπως ήδη είπαμε, όλες τις συγκρούσεις ως καλές, ούτε θεωρεί πως οι πληβείοι είναι πάντα το στήριγμα των ρεπουμπλικανικών καθεστώτων. Άλλα μοτίβα, αντίθετα, παραμένουν σταθερά: η

65. Gaetano Lettieri, «Nove tesi sull'ultimo Machiavelli», στο Rosa Maria Parrinello (επιμ.), *Storia del cristianesimo e storia delle religioni. Omaggio a Giovanni Filoramo = Humanitas* N.S. LXXII (2017), σ. 1034-1089.

66. Black, σ. 217, Η παρατήρηση ισχύει και για την *Τέχνη του Πολέμου*.

σύλληψη της πολιτικής ως σύγκρουσης, η ανάγκη της ισορροπίας, η ενσωμάτωση όλων στην κοινότητα, η πολεμική εναντίον των μισθοφόρων και η σημασία των «ίδιων όπλων», η διαφορετική στάση ισχυρών και αδυνάμων απέναντι στον νόμο κ.ά.

Αυτή η διάκριση ανάμεσα στον «νεότερο» και τον «ύστερο» Μακιαβέλλι είναι ένας από τους πιο ενδιαφέροντες δρόμους που έχει ανοίξει η σύγχρονη έρευνα. Όταν θα τον έχουμε διατρέξει, θα μπορούμε, ελπίζω, να καταλάβουμε πληρέστερα όχι μόνο τα τελευταία αλλά και τα πρώτα κείμενά του. Θα ακούσουμε επίσης ευκρινέστερα τι ακριβώς μπορεί να μας πει σήμερα.

ΑΦΙΕΡΩΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ

*Στον Παναγιότατο και Μακαριότατο πατέρα και κύριό μας Κλήμη Ζ'¹
ο ταπεινός δούλος Νικολό Μακιαβέλλι*

Μακαριότατε και Παναγιότατε Πάτερ, από τότε που η αγιότητά σας, όταν ακόμη δεν είχε ανέβει σε τόσο ψηλό σκαλί, μου παρήγγειλε να γράψω την ιστορία του φλωρεντινού λαού,² επιστράτευσα όλη την επιμέλεια και την τέχνη που μου έχουν δώσει η φύση και η πείρα για να σας ικανοποιήσω. Κι αφού γράφοντας έφτασα στην εποχή που, λόγω του θανάτου του Λορέντσο των Μεδίκων του Μεγαλοπρεπούς, άλλαξε η μορφή της Ιταλίας, κι επειδή τα γεγονότα που ακολούθησαν ήταν πιο σημαντικά κι έπρεπε να περιγραφούν με πνεύμα υψηλότερο και ευρύτερο, έκρινα καλό να ενσωματώσω σ' έναν τόμο και να παρουσιάσω στην αγιότητά σας ό,τι είχα γράψει για τις προηγούμενες περιόδους έτσι ώστε να αρχίσει κάπως να γεύεται τους καρπούς της δικής της σποράς και της δικής μου προσπάθειας. Διαβάζοντάς τους, η αγιότητά σας θα δει κατ' αρχάς ότι, αφού η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία άρχισε να εξασθενεί στη Δύση, η Ιταλία έβλεπε επί αιώνες να μεταβάλλονται τα πολιτικά καθεστώτα³ μέσα από καταστροφές κι αλλαγές ηγεμόνων· θα δει πώς ο πάπας, οι Βενετσιάνοι, το βασίλειο της Νάπολης και το δουκάτο του Μιλάνου απέκτησαν προβάδισμα και ισχύ σε αυτή την περιοχή· θα δει επίσης πως η πατρίδα της, αφού απαλλάχθηκε από την υποχρέωση υπακοής στους αυτοκράτορες έπειτα από αγώνες που τη δίχασαν, παρέμεινε διχασμένη έως ότου άρχισε να κυβερνάται υπό τη σκιά του οίκου της.⁴ Και μολονότι η αγιότητά σας μου επέβαλε επιτακτικά να γράψω με τέτοιο τρόπο για τις πράξεις των προγόνων

1. Giulio de' Medici (1478-1534), πάπας από το 1523 με το όνομα Κλήμης Ζ'. Νομιμοποιημένος γιος του Giuliano, αδελφού του Λορέντσο του Μεγαλοπρεπούς.

2. ...le cose fatte da il popolo fiorentino. Μεταφορά στα ιταλικά της λατινικής έκφρασης *res gestae*.

3. ...variò gli stati suoi: η λέξη *stato* εδώ σημαίνει «καθεστώς». Βλ. και το λήμμα «*stato*» στο γλωσσάρι.

4. Ο Μακιαβέλλι χρησιμοποιεί αυτή την έκφραση αντί να πει ότι η Φλωρεντία κυβερνιόταν από την οικογένεια των Μεδίκων επειδή οι Μέδικοι δεν είχαν τυπικά αποκτήσει ηγεμονικό τίτλο πριν από το 1532.

της που να γίνεται εμφανές ότι δεν κολακεύω (διότι όσο σας αρέσει ν' ακούτε αληθινούς επαίνους για τους ανθρώπους τόσο σας δυσαρεστούν οι ψεύτικοι κι όσοι γράφονται με στόχο την απόκτηση εύνοιας), φοβάμαι ότι οι περιγραφές μου για την καλοσύνη του Τζοβάνι, τη σοφία του Κόζιμο, την ανθρωπιά του Πιέρο όπως και τη μεγαλοπρέπεια ή τη σωφροσύνη του Λορέντσο θα δημιουργήσουν την εντύπωση ότι δεν υπάκουσα στις εντολές σας. Εξηγούμαι όμως, τόσο σε σας όσο και σε όποιον άλλον δυσαρεστηθεί θεωρώντας ότι οι εν λόγω περιγραφές δεν είναι πιστές: βρίσκοντας γεμάτα επαίνους τα γραπτά εκείνων που σε διάφορες εποχές είχαν γράψει για τα πρόσωπα αυτά, όφειλα ή να τα αναφέρω ή, από ζηλοφθονία, να τα αποκρύψω. Κι αν, όπως λένε ορισμένοι, κάτω από τα λαμπρά τους έργα κρύβεται μια φιλοδοξία αντίθετη προς την κοινή ωφέλεια, εγώ δεν τη βρήκα και δεν είμαι υποχρεωμένος να την αναφέρω. Γιατί σε καμία αφήγησή μου δεν θέλησα να καλύψω πράξεις ανέντιμες με έντιμες αιτίες ούτε να υποβαθμίσω τις αξιέπαινες αποδίδοντάς τες σε μη αξιέπαινο κίνητρο. Πόσο ξένη μού είναι η κολακεία φαίνεται σ' ολόκληρο το βιβλίο μου και, κυρίως, στις δημηγορίες ή τα εν στενώ κύκλω λόγια, που μεταφέρω είτε σε ευθύ είτε σε πλάγιο λόγο και όπου σέβομαι αυστηρά τη γλώσσα, τη σειρά των λεγομένων και το ύφος των προσώπων που μιλούν. Αποφεύγω παντού λόγια μίσους γιατί απάδουν στην αξιοπρέπεια της ιστορίας και δεν είναι απαραίτητα για την αλήθεια. Αν λοιπόν κανείς σταθμίσει σωστά τα γραπτά μου, δεν μπορεί να μου προσάψει κολακεία, ιδίως αν λάβει υπ' όψιν ότι μιλώ ελάχιστα για τον πατέρα της αγιότητάς σας.⁵ Ο λόγος είναι η σύντομη ζωή του που εμπόδισε αυτόν να γίνει γνωστός κι εμένα να τη λαμπρύνω γράφοντας. Παρά ταύτα, μεγάλα και μεγαλοπρεπή ήταν τα έργα του αφού γέννησε την αγιότητά σας, έργο πλήρως αντάξιο εκείνων που έζησαν περισσότερο απ' αυτόν και που θα του εξασφαλίσει φήμη για περισσότερους αιώνες απ' όσα ήταν τα χρόνια που του στέρησε η κακή του τύχη.

Στις περιγραφές μου, Παναγιότατε και Μακαριότατε πατέρα, προσπάθησα να ικανοποιήσω όλους χωρίς να αλλοιώσω την αλήθεια. Ίσως να μην ικανοποιήσω κανέναν. Εάν κάτι τέτοιο συμβεί, δεν θα εκπλαγώ. Διότι πιστεύω πως είναι αδύνατο να περιγράψει κανείς τα πράγματα της εποχής του χωρίς να θίξει πολλούς. Παρά ταύτα, προσέρχομαι με αυτοπεποίθηση στη μάχη ελπίζοντας ότι, όπως η ανθρωπιά σας με τίμησε και μ' έθρεψε, έτσι θα με βοηθήσουν και θα με υπερασπιστούν οι οπλισμένες λεγεώνες της παναγιότατης κρίσης σας. Με το θάρρος δε και την αυτοπεποίθηση με την οποία έγραψα ως τώρα, θα συνεχίσω το εγχείρημά μου, αν η ζωή και η αγιότητά σας δεν μ' εγκαταλείψουν.

5. Ο Giuliano de' Medici δολοφονήθηκε το 1478, έναν μήνα πριν γεννηθεί ο γιος του. Ο αδελφός του Lorenzo, που επίσης ήταν στόχος, σώθηκε.